

De beginselen van de menselijke kennis

ISBN 978 90 4771 072 1

Copyright vertaling en inleiding © Jasper Doomen, 2018

Vormgeving omslag en binnenwerk: Marc Suvaal

Nederlandse rechten: Lemniscaat bv, Rotterdam, 2018

NUR 730

Druk- en bindwerk: Wilco, Amersfoort

Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en verouderingsbestendig papier en geproduceerd in de Benelux waardoor onnodig en milieuverontreinigend transport is vermeden.

www.lemniscaat.nl

George Berkeley

De beginselen van de
menselijke kennis

Vertaald en ingeleid door Jasper Doomen

LEMNISCAAT

Inhoud

Inleiding door Jasper Doomen	7
De beginselen van de menselijke kennis	19
Inleiding	21
DEEL I	39

Geo. Berkeley S.T.P.
Dcc. Derensis.

Inleiding

Wat is de relevantie van de filosofie van George Berkeley? Dat is de eerste vraag die iemand die overweegt om dit werk te lezen zich zou moeten stellen.

In het huidige tijdsgewricht is het beeld van de filosofie als moeder van de wetenschappen als een onhoudbaar ideaal opgegeven; de filosofie heeft een steeds groter aantal kwesties moeten prijsgeven aan de zich immer verder emanciperende wetenschappen. Voor de filosofie lijken slechts de onderwerpen over te blijven waarover geen consensus is bereikt door specialisten op gebieden als de natuurkunde en de biologie. De vragen die Berkeley oproept hebben echter een fundamenteel karakter en zijn in onze tijd onverminderd relevant. Veel van zijn observaties worden tegenwoordig tot de psychologie of de natuurkunde gerekend,¹ maar de vragen en problemen waar het in het hier gepresenteerde boek, *De beginselen van de menselijke kennis (A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge²)*, uiteindelijk om gaat, vormen de kern van zowel de filosofie uit de tijd van Berkeley als die van vandaag de dag. Het betreft vragen waarop eenieder die zich overgeeft aan enige reflectie spoedig stuit: waarover kan men kennis bereiken, hoe ziet die kennis er dan uit, welke zaken bestaan werkelijk? De eerste twee vragen staan centraal in het onderdeel van de filosofie dat epistemologie wordt genoemd, terwijl de derde vraag onderwerp van onderzoek is in de metafysica, die zich richt op de aard van de realiteit, en de ontologie, die onderzoekt wat er is.³

- 1 Dit geldt ook voor enkele van zijn andere werken, waarvan ik *An Essay Towards a New Theory of Vision* en *De Motu* in het bijzonder noem. Berkeley maakt, net zoals zijn tijdgenoten, geen onderscheid tussen deze verschillende disciplines; de meeste wetenschappen die tegenwoordig worden onderscheiden werden überhaupt nog niet als aparte domeinen van kennis beschouwd.
- 2 De versie die als bron voor de vertaling is gebruikt is George Berkeley, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge* [1710; 2e druk 1734], A.A. Luce en T.E. Jessop (red.), *The Works of George Berkeley, Bishop of Cloyne*, vol. 2, Londen: Thomas Nelson and Sons, 1949.
- 3 Dat de laatste vraag niet slechts tot het domein van de filosofie behoort wordt duidelijk uit de discussies tussen theoretisch natuurkundigen over het gedrag van bepaalde subatomaire deeltjes en over de vraag op welke wijze deze (kunnen) bestaan.

Een aantal thema's in Berkeley's filosofie sluit aan op actuele wetenschappelijke ontwikkelingen. Om een voorbeeld te noemen: de stelling dat materie niet bestaat valt moeilijk te rijmen met de dagelijkse ervaring, waarin men steeds materiële voorwerpen denkt aan te treffen, maar de kwantumfysica reduceert materie tot energie. Daarbij wordt een beroep gedaan op iets wat men bij Berkeley niet aantreft, namelijk een atoommodel en in het bijzonder op bepaalde subatomaire deeltjes (quarks), zodat de overeenkomsten niet overdreven moeten worden. Deze ontwikkeling wordt hier vooral vermeld om erop te wijzen dat Berkeley's gedachten niet alleen voor de geschiedenis van de filosofie interessant zijn.

Uit de formulering van de onderwerpen van de hierboven genoemde onderzoeksgebieden wordt al duidelijk dat ze uitnodigen tot beschouwingen die niet per se uitblinken in helderheid. Inderdaad zijn er veel denkers in de geschiedenis van de filosofie die de beschuldiging op zich hebben geladen zich bezondigd te hebben aan de wildste speculaties, zonder zich te storen aan zaken als verantwoording of precisie in de gehanteerde formuleringen. Gelukkig zijn hierop genoeg uitzonderingen en Berkeley kan hiertoe zonder meer worden gerekend. Dit betekent natuurlijk niet per se dat datgene wat hij zegt ook *waar* is (wat men daaronder ook verstaat). Het is niet mijn taak of wens in dezen een positie in te nemen en ik beperk mij hier tot een uiteenzetting van een aantal relevante aspecten van Berkeley's werk, waaraan ik nog wel enkele kritische opmerkingen toevoeg. Ik hoop slechts dat de lezer na het lezen van dit boek in staat is – en zich ertoe geroepen voelt – om zich over de waarde en betekenis van dit werk zelf een oordeel te vormen.

De meeste filosofen kunnen pas vruchtbaar bestudeerd worden als men een gedegen achtergrondkennis op het gebied van de filosofie heeft verworven. Voor Berkeley's werk geldt dit niet, vooral niet als het om *De beginselen van de menselijke kennis* gaat. Dit boek kan als een eerste kennismaking met de (westerse) filosofie dienen. Soms worden vrij idiosyncratische standpunten ingenomen, maar de auteur houdt hiermee in de richting van de lezer rekening en gebruikt bovendien aansprekende voorbeelden. Zodoende wordt het werk relatief toegankelijk. Voor zover nodig kan deze inleidende tekst daarbij hopelijk nog enige ondersteuning bieden; deze is vooral bedoeld om de context te schetsen waarin het werk tot stand is gekomen en aan te geven welke vragen het oproept.

De hoofdlijn in Berkeley's betoog is eenvoudig te omschrijven en zijn schrijfstijl is, met uitzonderingen van een aantal paragrafen, helder. Bij het vertalen heb ik de letterlijke tekst steeds zo dicht mogelijk benaderd. Voor een goed begrip van Berkeley's filosofie is een geduldige en zorgvuldige lezing van zijn tekst noodzakelijk. Dat geldt niet alleen voor de inhoud, maar ook voor de wijze van presentatie. Het is bijvoorbeeld belangrijk om

de passages waarin Berkeley zijn eigen positie (afwisselend in de eerste persoon enkelvoud en de eerste persoon meervoud) weergeeft goed te onderscheiden van die waarin hij die van degenen die hij bestrijdt beschrijft en hierbij is hij niet consequent, want soms gebruikt hij de eerste persoon meervoud als hij naar de positie van zijn *tegenstanders* verwijst.

Een korte intellectuele biografie

George Berkeley werd geboren op 12 maart 1685 in de buurt van Kilkenny, in Ierland. Na onderwezen te zijn aan het Kilkenny College begon hij een studie aan het Trinity College (Dublin), waar hij in 1704 de graad van Bachelor of Arts (B.A.) behaalde; drie jaar later werd hem de Master of Arts-grad (M.A.) toegekend. Tijdens zijn studie had Berkeley niet alleen de filosofie van Aristoteles en het daarop gebaseerde denken zoals dat in de late Middeleeuwen was ontwikkeld bestudeerd, maar was hij ook vertrouwd geraakt met het gedachtegoed van latere denkers, zoals Descartes, Malebranche, Locke en Newton.

Na zijn studie was hij onder meer actief als docent aan zijn alma mater. Ook werd hij tot bisschop gewijd. Na diverse reizen binnen Europa te hebben gemaakt, vestigde hij zich in 1728 in de Verenigde Staten. Van een project om in Bermuda een seminarie te vestigen voor de zoons van (toenmalige) kolonisten en indianen kwam niets terecht, doordat de daartoe benodigde financiële middelen achterwege bleven. Berkeley keerde terug naar Europa en werd bisschop van Cloyne.

Berkeley gaf er al op jonge leeftijd blijk van over een scherp verstand en schrijftalent te beschikken. In 1709 verscheen *An Essay Towards a New Theory of Vision*, een werk dat van grote originaliteit getuigt. Hierin onderzoekt hij hoe men door middel van het gezichtsvermogen de afstand tussen voorwerpen, hun omvang en positie vaststelt. Hierbij loopt hij vooruit op wat hij later in *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge* behandelt, door bijvoorbeeld te stellen dat de afstand tussen twee voorwerpen niet zelf wordt waargenomen, maar wordt vastgesteld door te redeneren. Het onderhavige *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, waarvan de eerste versie in 1710 verscheen, heeft een bredere opzet, doordat Berkeley zich niet beperkt tot het gezichtsvermogen, maar alle zintuiglijke ervaring behandelt. De conclusies die hierin worden bereikt zijn radicaler, vooral in de voornaamste stelling, die erin ligt dat materie niet bestaat. Ook verzet hij zich tegen de gedachte dat men abstracte ideeën kan hebben.

Dit boek riep bij veel lezers misverstanden op. Met *Three Dialogues Between Hylas and Philonous*, uit 1713, probeerde Berkeley zijn positie nogmaals duidelijk te maken. Ook ging hij in op kritiek die het vorige werk had uitgelokt. Een ander belangrijk werk is het in het Latijn ver-

schenen *De Motu* (1721), waarin Berkeley zich verzet tegen de opvatting dat ruimte, tijd en beweging op zichzelf bestaan. Dit strookt met zijn eerder geformuleerde opvattingen. Zo wordt ook hierin strijd gevoerd tegen abstractie. Met zijn opvatting dat beweging, tijd en ruimte niet absoluut maar relatief zijn verzet hij zich tegen het gedachtegoed van Newton, waarbij hij vooruitloopt op de natuurkunde van Einstein.

Een groot deel van Berkeley's filosofie is, in huidige termen, epistemologisch van aard. Wel moet bedacht worden dat Gods bestaan en handelen hierin een belangrijke rol spelen. Dit wordt onder andere in *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge* duidelijk. Met name in *Alciphron* (1732), een zevental samenhangende dialogen, wordt Berkeley's religieuze standpunt uiteengezet. Dat hij zich hierbij verzet tegen het gedachtegoed van Bernard Mandeville is niet verbazingwekkend, omdat deze denker betoogt dat een egoïstische houding niet verwerpelijk is en voor de maatschappij als geheel zelfs positieve gevolgen heeft. Ook tegen de opvattingen van zogeheten deïsten verzet Berkeley zich. Deze filosofen erkennen het bestaan van God, maar ontkennen dat God ingrijpt in het leven van mensen. Hun morele overtuigingen stelen niet op de aanvaarding van het christendom of een andere religie, maar op de rede of, zoals in het geval van Anthony Ashley Cooper (derde graaf van Shaftesbury), een moreel gevoel. Berkeley voert aan dat de deïsten datgene wat goed en belangrijk is tot niets reduceren.

Ook uit Berkeley's andere bijdragen wordt zijn brede belangstelling duidelijk. Hij behandelde niet alleen filosofische en natuurkundige onderwerpen, maar begaf zich in zijn teksten ook op het gebied van de wiskunde, politieke theorie en theologie.

Berkeley's filosofie

Berkeley wordt gewoonlijk tot de empiristen gerekend, net zoals onder anderen John Locke en David Hume. Het gaat er in het empirisme, kort gesteld, om dat kennis steeds uit de ervaring voortkomt. Termen zoals 'empirisme' bieden een zeker houvast, maar men moet deze wel kritisch beschouwen, want het gaat om geconstrueerde termen die in de geschiedenis van de filosofie zijn ontwikkeld. Empiristen verschillen onderling over diverse onderwerpen, bijvoorbeeld over de manier waarop wiskundige kennis tot stand komt. Ook voor het huidige werk zijn dergelijke verschillen van groot belang. Berkeley's werk is deels te begrijpen als een reactie op Lockes filosofie, die, volgens Berkeley, met een aantal belangrijke tekortkomingen kampt.

Hierbij valt te wijzen op de in Lockes tijd gangbare indeling van eigenschappen van voorwerpen in primaire kwaliteiten (eigenschappen die een voorwerp 'op zichzelf' heeft, zoals uitgebreidheid) en secundaire kwalitei-

ten (eigenschappen die niet besloten liggen in een voorwerp, maar afhankelijk zijn van een waarnemer, zoals een bepaalde kleur; welke kleur men ziet wordt door diverse factoren bepaald, zoals de lichtinval). Berkeley verwerpt deze indeling en reduceert de primaire kwaliteiten tot secundaire.⁴ Zijn beslissing om het onderscheid tussen primaire en secundaire kwaliteiten te verwerpen hangt samen met zijn verwerping van het bestaan van 'materie'. Om te kunnen vaststellen hoe Berkeley hiertoe kwam moet men de context kennen waarin zijn filosofie zich heeft ontwikkeld.

Een van de centrale kwesties van de 17e-eeuwse filosofie was de verhouding van lichaam, of, algemener gesteld, van materie, tot geest (of tot de ziel). Berkeley stipt dit thema aan in Deel 1, §§ 19 en 50. Als men vaststelt (of veronderstelt) dat zowel lichaam als geest bestaat, dan rijst de vraag hoe deze met elkaar in verband staan. Deze kwestie leidde bij René Descartes, die van het bestaan van zowel geest als lichaam uitging, tot problemen. Hoe kan de interactie van de geest met het lichaam verklaard worden, die al bij een eenvoudige actie als de beslissing om een voorwerp te pakken en de daaropvolgende daadwerkelijke actie (namelijk het pakken van dat voorwerp) verondersteld wordt? Descartes zelf gaf hierop als antwoord dat de pijnappelklier hierin een bemiddelende rol speelt. Dit is echter geen afdoende verklaring: als de geest niet direct met een lichaamsdeel, zoals de zenuwen in de hand, contact heeft, maar dit proces via de pijnappelklier zou plaatsvinden, dan is het probleem niet opgelost maar slechts verplaatst. De klier is zelf immers iets lichamelijks, zodat de werkelijke interactie met de geest op deze wijze niet wordt verklaard. Descartes' positie is dan ook verre van bevredigend.

Sommige volgelingen van Descartes erkenden deze problematiek en presenteerden alternatieve oplossingen, waarbij ze echter hun toevlucht zochten tot soms vreemd aandoende theorieën. Zo postuleerde Nicolas Malebranche dat lichaam en geest niet werkelijk interageren, omdat God voortdurend ingrijpt wanneer de mens een handeling wil verrichten of wanneer de geest iets lichamelijks ervaart, zoals de pijn die men gewaarwordt als men ergens tegenaan stoot. God zou er, volgens Malebranche, voor zorgen dat geestelijke en lichamelijke processen steeds parallel lopen. Een dergelijke opvatting staat tegenwoordig bekend als 'occasionalisme': steeds als het erop lijkt dat er een direct causaal verband bestaat tussen iemands geest en zijn lichaam of een ander materieel voorwerp, bestaat een 'occasio' (het Latijnse woord voor gelegenheid) voor God om in te grijpen.

4 Zijn onderzoek begint in § 9 van Deel 1 van *De beginselen van de menselijke kennis*.

De benadering van Arnold Geulincx lijkt op die van Malebranche, zij het dat in zijn opvatting God niet telkens een individuele handeling verricht; veeleer zijn lichaam en geest op elkaar afgestemd, net zoals, om zijn eigen beeldspraak te gebruiken, twee klokken zo goed op elkaar zijn afgestemd dat ze precies gelijklopen. Ook Gottfried Leibniz huldigde deze opvatting, die hij presenteerde onder de Franse benaming 'harmonie préétablie' (vooraf vastgestelde harmonie), een opvatting die overigens niet slechts betrekking heeft op de verhouding van de geest tot het lichaam. Zijn – terecht – bezwaar tegen Malebranches theorie komt erop neer dat deze ad hoc is, dat wil zeggen uit een soort gekunsteld 'lapmiddel' bestaat om een aanvaardbare uitkomst te verkrijgen. Men kan zich echter afvragen of dit bezwaar niet evengoed kan worden geuit tegen Leibniz' eigen theorie (en die van Geulincx).

Het zou te ver voeren om hier in te gaan op al de problemen die met deze theorieën gepaard gaan; het is voldoende om op te merken dat ze destijds al ter discussie stonden. Een alternatief is om het bestaan van de geest eenvoudigweg te ontkennen. Dit is de positie van Thomas Hobbes, die aangeeft zich bij een 'onlichamelijke substantie' niets te kunnen voorstellen en dat 'onlichamelijke substantie' eigenlijk een contradictio in terminis is, waarbij hij 'substantie' identificeert met 'lichaam'.

Beide posities (enerzijds het bestaan van lichaam en geest te erkennen en anderzijds uitsluitend het bestaan van lichaam te erkennen) zijn voor Berkeley onaanvaardbaar. Zijn alternatief bestaat erin om het bestaan van lichaam te ontkennen. Zoals gezegd gaat Berkeley in zijn beschouwing van primaire en secundaire eigenschappen reductionistisch te werk door de ene categorie tot de ander te herleiden; dezelfde stellingname speelt in zijn analyse van lichaam en geest. Hierbij staat hij in zekere zin diametraal tegenover Hobbes, omdat volgens hem juist '*lichamelijke substantie*' een tegenspraak bevat en hij zich daarbij niets kan voorstellen (Deel 1, §§ 9, 37).

Een cruciaal begrip in Berkeley's werk is 'idee'. Dit woord kan in beginsel worden vertaald als waarneming, gewaarwording of idee. De term 'waarneming' is ontoereikend, omdat deze gewoonlijk wordt geassocieerd met datgene wat men hoort of ziet, terwijl Berkeley's ideas ook betrekking hebben op de tast. 'Gwaarwording' zou een adequate vertaling kunnen zijn, onder meer omdat Berkeley 'sensations' (gwaarwordingen) en 'ideas' lijkt te vereenzelvigen in Deel 1, §§ 3 en 4; uit § 5 blijkt echter juist een contrast. In de vertaling heb ik gekozen voor 'idee'. Hierbij dient opgemerkt te worden dat Berkeley kritiek uit op degenen die het bestaan van 'abstracte ideeën' verdedigen. Daarbij gaat het niet om gewaarwordingen; veeleer acht Berkeley de gedachte dat men een abstract *begrip* zou kunnen vormen problematisch. 'Idee' is, omdat het op deze uiteenlopende gevallen betrekking heeft, een soort paraplubegrip.

'Idee' heeft dan ook niet steeds dezelfde betekenis. De zaken worden verder gecompliceerd doordat naast eenvoudige ideeën samengestelde ideeën worden onderscheiden (Inleiding §§ 7, 9, 22), een onderscheid dat al door Locke wordt gemaakt. In Berkeley's filosofie moet men zich dit als volgt voorstellen. Men ziet iets roods, voelt iets hards en ervaart een bepaalde (zoete) geur en smaak; dit zijn individuele ideeën, die het samengestelde idee van een appel opleveren.

'Idee' is, ironisch genoeg, een *minder* concreet begrip dan 'gewaarwording', maar gegeven het zojuist opgemerkte is het wel de juiste term om te gebruiken. Het is, wil men de rol van dit begrip in Berkeley's filosofie doorgronden, van belang om de achtergrond ervan te kennen. In de filosofie van Plato staat de Griekse term 'ιδέα' niet voor 'gewaarwording'; deze heeft daarentegen de betekenis van 'aanblik', waarbij het – kort gesteld – gaat om het inzicht in wat essentieel (bepalend) is voor een begrip. Men kan bijvoorbeeld een aantal paarden waarnemen; de waarneming is echter onvoldoende om te kunnen vaststellen wat bepalend is, wat het, met andere woorden, is wat ze tot paarden maakt (en niet bijvoorbeeld tot honden); daartoe is inzicht nodig. Evenzo kan men slechts met het benodigde inzicht vaststellen of twee paarden gelijk of juist ongelijk zijn; dat inzicht heeft dan betrekking op wat 'gelijkheid' is. Terwijl gewaarwordingen subjectief zijn, oftewel gebonden aan degene die gewaarwordt, staat in Plato's filosofie het objectieve en absolute karakter van de 'ιδέα' in kwestie centraal.

Deze opvatting roept uiteenlopende vragen op. Zo is de ontologische status van de 'ιδέα' onduidelijk; in het bijzonder is onduidelijk of een 'ιδέα' zelfstandig kan bestaan. Deze status is dan ook op verschillende wijzen geïnterpreteerd en bekritiseerd. Ook zijn alternatieven voorgesteld, zoals het conceptualisme, dat erop neerkomt dat men zich op grond van de ervaring van een aantal bijzondere gevallen een algemeen idee (in de zin van een begrip) vormt. Om bij het zojuist genoemde voorbeeld te blijven: men heeft een aantal paarden waargenomen en vormt op grond van die ervaring een idee van datgene wat ze gemeenschappelijk hebben. Hierbij wordt geabstraheerd van de individuele paarden in de zin dat achterwege blijft wat zich slechts in de individuele gevallen voordoet, zoals de kleur en de lengte van de manen.

Berkeley neemt hierbij een radicaal standpunt in, dat in filosofische termen nominalistisch wordt genoemd. Het conceptualisme houdt volgens hem vast aan een algemeen begrip dat tevens *abstract* is, terwijl men een abstract idee niet werkelijk kan vormen. Weliswaar kan men een bijzonder idee vormen dat model staat voor andere ideeën, zodat het algemeen is, maar het houdt daarmee niet op een *bijzonder* idee te zijn. Zo kan men een algemeen idee vormen van een paard door te beginnen met

het idee van een individueel paard en dat als model te gebruiken voor alle paarden, zodat het algemeen is. Dat is echter iets anders dan zodanig te abstraheren van dat individuele geval dat men probeert om een idee te vormen van een paard zonder specifieke eigenschappen (dus bijvoorbeeld zonder een kleur). Een dergelijk abstract idee *kan* men niet eens vormen. Deze gedachtegang staat centraal in de Inleiding van *De beginselen van de menselijke kennis* en wordt het scherpst verwoord in §§ 12-15, waar Lockes (conceptualistische) theorie aan een kritisch onderzoek wordt onderworpen.

14

Ideeën kunnen in Berkeley's theorie niet zelfstandig bestaan en hij besteedt dan ook de nodige aandacht aan datgene wat – of degene die – de ideeën beschouwt, namelijk de geest; het gaat dan om de menselijke geest of God. De termen 'mind', 'soul', 'spirit', 'will' en 'understanding' worden hierbij behandeld als synoniemen, zoals blijkt uit Deel 1, §§ 2, 27, 29, 36, 98 en 140. 'Will' is te vertalen als 'de wil' en 'understanding' als 'het verstand'. Bij 'mind' is bij het vertalen voor 'geest' gekozen en 'soul' is met 'ziel' vertaald, waarbij bedacht moet worden dat een associatie met zielenheil in dit werk niet aan de orde is, al verwijst Berkeley geregeld naar de Bijbel. Hetzelfde geldt voor 'spirit'; omdat dit zowel 'ziel' als 'geest' kan betekenen, is het als 'geest' vertaald. Bij de verwijzingen naar God (ook in andere termen, zoals 'geest') is Berkeley niet consequent in het gebruik van hoofdletters; in de vertaling is vastgehouden aan zijn keuzes, terwijl bij Bijbelcitaten steeds hoofdletters zijn gebruikt.

De verhouding van de verwerping van abstracte ideeën (in de Inleiding) tot die van materie (in Deel 1) ligt erin dat men volgens Berkeley slechts kan spreken van buiten de geest bestaande substanties door een beroep te doen op abstracte ideeën (Deel 1, § 11; vgl. § 17). Ook in de nadere uitwerking van zijn gedachten speelt de problematiek omtrent abstracte ideeën een belangrijke rol.

Berkeley's filosofie lijkt op het eerste gezicht sterk af te wijken van datgene wat men met het gezond verstand kan vaststellen, namelijk het bestaan van materiële objecten. Men hoeft slechts tegen een muur aan te lopen om dit (op een pijnlijke manier) te weten te komen. Zo meende de bekende lexicograaf Samuel Johnson dat hij Berkeley's filosofie weerlegd had door tegen een steen te schoppen.

Berkeley doet echter onophoudelijk een beroep op het gezond verstand. Zijn centrale stelling is dat hij weigert te aanvaarden dat het begrip 'materie' ergens naar verwijst zolang niet duidelijk is wat dit zou kunnen betekenen. Met andere woorden: onderzocht moet worden of 'materie' überhaupt iets betekent en, zo ja, wat dan. Dat doet geen afbreuk aan de realiteit van de *ervaringen* die men heeft, alleen duidt Berkeley deze niet in termen van materie. Schopt men bijvoorbeeld tegen een steen, dan er-

vaart men enige weerstand en als de steen groot genoeg is, dan zal men pijn ervaren. Dit ontkent Berkeley geenszins. Wat hij wél ontkent is dat hierbij sprake is van iets anders dan *ideeën*. Hij probeert steeds zorgvuldig te werk te gaan en zich te beperken tot datgene wat men ervaart, zonder het bestaan te postuleren van materie, hetgeen volgens hem geen enkele verklarende meerwaarde heeft.

Ook probeert hij op mogelijke tegenwerpingen repliek te geven. Zo wijst hij, ter beantwoording van het kritiekpunt dat ideeën steeds verdwijnen en opnieuw verschijnen omdat men ze niet continu gewaarwordt, op het bestaan van andere geesten (Deel 1, § 48; vgl. § 3), onder wie God.⁵ Of deze opvattingen overtuigend zijn, valt te bezien.

De betekenis van Berkeley's filosofie

Is men in Berkeley's redeneertrant meegegaan en heeft men Berkeley's gedachten eenmaal verwerkt, dan blijkt een deel van wat hij zegt zo voor de hand te liggen dat men zich afvraagt waarom men hier niet zelf op gekomen is. Toch blijven er bij nauwkeurige lezing veel moeilijkheden over, waarvan ik er enkele zal bespreken.

Allereerst blijkt een aantal argumenta ad ignorantiam⁶ een rol te spelen. Zo stelt Berkeley dat niets aan een idee gelijkaardig kan zijn behalve een idee, hetgeen hij onderbouwt door te stellen dat men geen andere gelijkenis dan deze kan bevatten (Deel 1, § 8). Zo ook leidt hij uit het gegeven dat men geen enkele kracht of activiteit in de ideeën gewaarwordt af dat deze die niet bevatten (Deel 1, § 25), wat hem een argument oplevert om tot het bestaan van andere geesten (inclusief God) te concluderen. In het laatste geval kan men, ter Berkeley's verdediging, overigens wel wijzen op het gegeven dat het steeds om de eigen ideeën gaat; het valt te betogen dat men alle aspecten hiervan kent.

Belangrijker dan deze twee problemen is Berkeley's centrale stelling dat materie niet bestaat. Men kan zich weliswaar aansluiten bij de argumentatie in het begin van Deel 1 dat men op grond van de ervaring niets anders leert *kennen* dan ideeën; daaruit volgt echter niet dat alleen die ideeën *bestaan*, tenzij al op voorhand duidelijk is dat naast ideeën slechts geesten bestaan, zoals Berkeley betoogt.

5 In de tweede dialoog van *Three Dialogues Between Hylas and Philonous* identificeert hij de andere geest die de waarneembare dingen waarneemt als hij het zelf niet doet als God (*Three Dialogues Between Hylas and Philonous* [1713; 2e druk 1734]. A.A. Luce en T.E. Jessop (red.), *The Works of George Berkeley, Bishop of Cloyne*, vol. 2, Londen: Thomas Nelson and Sons, 1949, pp. 212, 214 en 215).

6 Een argumentum ad ignorantiam bestaat erin dat men uit het feit dat van iets *niet* is bewezen dat het *onwaar* is afleidt dat het *waar* is.

De toegevoegde waarde van materie als een onbekend substraat kan betwijfeld worden, vooral als men tevens Berkeley's kritiek op 'abstracte ideeën' aanvaardt, maar zijn redenering levert slechts een negatief argument op *tegen* materie en geen positief argument *voor* geest, behalve als men bewijst dat de realiteit ofwel in termen van materie moet worden begrepen ofwel in termen van geest, wat Berkeley niet doet.⁷ Zijn ontologisch commitment, waarmee ik bedoel dat hij zich slechts schijnbaar beperkt tot datgene wat ervaren wordt (de ideeën), is dan ook problematisch. Door ideeën te kwalificeren als geestelijke voortbrengselen sluit hij namelijk bij voorbaat uit dat deze een materiële grondslag hebben (of een grondslag die noch materieel, noch geestelijk is). Het lijkt wellicht niet voor de hand te liggen om ideeën in termen van materie te kwalificeren, maar als men geen enkele ontologische kwalificatie vooropstelt en zich werkelijk beperkt tot datgene wat ervaren wordt, is een dergelijke duiding niet minder problematisch dan een duiding in geestelijke termen.

Stelt men dat men door geen beroep te doen op materie als verklaaringsmodel kan 'terugvallen' op de geest, omdat men daarmee immers vertrouwd is, dan begaat men een redeneerfout, door ervan uit te gaan dat een beroep op het geestelijke, in tegenstelling tot een beroep op materie, geen rechtvaardiging behoeft. Bij een zuivere analyse schort men daarentegen zijn oordeel op met betrekking tot de aard van de ideeën – zodat men zich niet uitspreekt over de geestelijke of materiële aard daarvan – totdat een rechtvaardiging gevonden is om hierover uitspraken te doen. De uiterste consequentie hiervan is dat men vervalt in scepticisme, een positie die velen, met Berkeley, onaanvaardbaar achten.

Een ander probleem is Berkeley's beroep op God als oorzaak van de ideeën die men niet zelf opwekt. Gegeven zijn relatief overzichtelijke ontologische indeling van alleen geesten en ideeën is deze toevlucht begrijpelijk, maar dit heeft veel weg van de noodgreep van een *deus ex machina*. God moet volgens dit model steeds ingrijpen in het geval van ideeën die men niet zelf voortbrengt, waardoor Berkeley's filosofie lijkt op

7 In de derde dialoog van *Three Dialogues Between Hylas and Philonous* voert Berkeley aan dat de veronderstelling dat op zichzelf bestaande substanties de oorzaak zijn van de ideeën leidt tot scepticisme zolang men het bestaan van dergelijke substanties niet kan bewijzen. Dat is correct, maar het doet geen afbreuk aan zijn eigen bewijslast. Zijn positie lijkt dicht in de buurt te komen van een versie van pragmatisme, want hij zegt: 'Is het, met inachtneming van de gegevens, niet het verstandigst om de natuur te volgen, uw zintuigen te vertrouwen, alle bezorgdheid over onbekende wezens, of substanties, terzijde te stellen en, zoals het volk doet, die dingen als de werkelijke dingen te aanvaarden welke met de zintuigen worden waargenomen?' *Three Dialogues Between Hylas and Philonous*, p. 246.

occasionalisme (in de versie van Malebranche). Berkeley lijkt dit echter niet als problematisch op te vatten en lijkt zelfs aan te voeren dat sprake is van een godsbewijs (Deel 1, § 146).

In Berkeley's opvatting moet God bestaan als de bron van de ideeën die men zelf niet opwekt en als de verklaring voor het voortbestaan van ideeën zolang ze door geen enkele menselijke geest worden waargenomen. Dit is echter slechts aanvaardbaar als men het bestaan van God niet als (minstens) even absurd opvat als het (steeds) vanuit het niets ontstaan van ideeën. Het een valt, zo valt te betogen, even moeilijk te begrijpen als het ander en als men niet reeds uitgaat van het bestaan van God is het een niet minder aanvaardbaar dan het ander en geldt voor beide posities een even grote bewijslast.

Ook dit kan leiden tot een sceptische houding, maar het feit dat scepticisme onwenselijk is, is geen aanvaardbaar argument voor de verwerping ervan. Zelfs als men echter het argument aanvaardt dat een niet-menselijke geest bestaat die zo machtig is dat deze de ideeënstroom kan coördineren is het niet duidelijk dat deze geest ook *goed* is, zoals Berkeley aanvoert. Het feit dat de natuur een bepaalde orde vertoont (Deel 1, §§ 57, 109 en 146) zegt niets over de positieve of negatieve aard daarvan, of over de intenties van deze geest. De argumentatie wordt met name tegen het einde van Deel 1 problematisch, als deze wordt verbonden met een christelijk perspectief, waarbij de filosofische analyse wordt ingewisseld voor een geloofspositie.

Het scepticisme dat Berkeley probeert te overwinnen keert bij Hume en bij Immanuel Kant terug.⁸ Terwijl bij Berkeley de waarneming centraal staat onderzoekt Kant tevens de constituerende rol van de rede in de ervaring. Vanuit de vaststelling dat filosofen, op grond van de aanname dat de kennis zich moet aanpassen aan de voorwerpen, tot nog toe geen kennis hebben opgedaan van de voorwerpen, draait hij deze verhouding om: hij gaat ervan uit dat de voorwerpen zich moeten aanpassen aan de kennis. De 'prijs' die hij hier in filosofische zin voor betaalt is dat de voorwerpen onkenbaar zijn zoals ze 'op zichzelf' zijn – oftewel onafhankelijk van de wijze waarop men ze leert kennen. De bepalende rol van de rede bij de totstandkoming van de ervaring is een centraal onderwerp in Kants filosofie.

Een benadering als die van Berkeley wordt in de geschiedenis van de filosofie veelal geduid als subjectief idealisme, waarbij het subject het wezen is dat ideeën gewaarwordt; dit in tegenstelling tot objectief idealisme, dat moeilijker te duiden valt, onder andere omdat het op uiteenlopende

8 Kants positie is in feite te complex om daaraan in een korte uiteenzetting als deze recht te doen.

manieren kan worden geïnterpreteerd. Subjectief idealisme houdt in dat alleen ideeën en de subjecten die ze gewaarworden bestaan. Een dergelijke zienswijze is na Kant niet op grote schaal uitgedragen. Een belangrijke uitzondering is Johann Gottlieb Fichte, die Kants (praktische) filosofie in een radicale vorm heeft uitgewerkt. In belangrijke opzichten wijkt hij echter af van Berkeley. Zo valt zijn filosofie niet goed te rijmen met de gedachte dat een christelijke God bestaat, aangezien hij 'God' identificeert met een morele wereldorde. Het is niet verwonderlijk dat dit hem het verwijt van atheïsme opleverde en hem destijds (eind 18e eeuw) in de problemen bracht met de autoriteiten.

18

Berkeley's plaats in de geschiedenis is een welverdiende; dat kritische voetnoten kunnen worden geplaatst bij zijn gedachten deelt hij met iedere originele, interessante denker. Dat dit laatste op zijn werk van toepassing is zal niemand die het heeft bestudeerd ontkennen. Hoe men Berkeley's filosofie ook waardeert, zijn hoofdwerk blijft een meesterlijk voorbeeld van een positie die met sterke argumentatie tot de uiterste consequenties wordt verdedigd.

George Berkeley

De beginselen van de
menselijke kennis

Inleiding

1. Filosofie is niets anders dan het zoeken naar wijsheid en waarheid, zodat het gerechtvaardigd is om te verwachten dat zij die er de meeste tijd aan hebben besteed en zich de grootste moeite hebben getroost, grotere bedaardheid en gemoedsrust hebben dan anderen, alsook een sterker inzicht en zekerheid van kennis, en dat ze minder dan zij geplaagd worden door twijfel en moeilijkheden. Toch valt ons het overwegend kalm en zorgeloos karakter op van de vele ongeschoolde mensen, die zich bedienen van het gewone gezonde verstand en die zich laten leiden door de natuur. Zij beschouwen niets waarmee ze vertrouwd zijn als onverklaarbaar of als moeilijk te begrijpen. Ze beklagen zich er niet over dat hun zintuigen hun onvoldoende bewijzen leveren en er bestaat geen gevaar dat ze sceptici worden.

Zodra we echter de zintuiglijke indrukken en de intuïtie als leidraad verlaten en deze verruilen voor een hoger beginsel en gaan redeneren, beschouwen en nadenken over de aard der dingen, worden we gekweld door wel duizend moeilijkheden; de dingen die we voorheen nog volledig leken te begrijpen zijn problematisch geworden. We worden ons dan bewust van allerlei vooroordelen en zintuiglijke dwalingen en als we proberen om deze door middel van de rede recht te zetten, komen we ongemerkt in onzuivere paradoxen, moeilijkheden en tegenstrijdigheden terecht, die zich vermenigvuldigen en ons sterker belasten naarmate ons onderzoek vordert. Dit proces gaat door totdat we ten slotte, als we eenmaal door vele complexe doolhoven zijn gedwaald, op precies dezelfde plek terugkomen als waar we begonnen waren of, wat nog erger is, belanden in een hopeloze staat van scepticisme.

2. Men meent dat de oorzaak hiervan is dat de dingen niet inzichtelijk zijn, oftewel dat deze oorzaak ligt in ons begripsvermogen, dat van nature zwak en onvolmaakt zou zijn. Men stelt dat we slechts over een gering aantal vermogens beschikken, dat ons door de natuur is toebedeeld om ons in leven te houden en te ondersteunen en niet om tot de essentie en aard der dingen door te dringen, waarbij de geest van de mens beperkt is, zodat het niet verwonderlijk is als blijkt dat deze op absurditeiten en te-

genstrijdigheden stuit; hieruit kan deze zich nooit vrijmaken, aangezien het eigen is aan het oneindige om niet te kunnen worden begrepen door het eindige.

3. Misschien sparen we onszelf echter te veel als we de tekortkoming in onze vermogens lokaliseren in plaats van in de verkeerde manier waarop we ervan gebruikmaken. Het valt moeilijk te aanvaarden dat de correcte afleidingen uit ware beginselen ooit zouden kunnen resulteren in uitkomsten die niet vol te houden zijn of onverenigbaar zijn met deze beginselen. We moeten geloven dat God de mensenkinderen zo rijkelijk heeft bedeed dat Hij ze niet een verlangen tot kennis heeft gegeven dat zo groot is dat hun vermogen om deze te verwerven daartoe ontoereikend is. Dit zou niet stroken met de gewoonlijke toegeeflijkheid van de Voorzienigheid, die, welke verlangens deze de schepsels ook gegeven moge hebben, ze gewoonlijk ook de middelen verschaft om, als ze deze op de juiste wijze aanwenden, die verlangens te bevredigen. In algemene zin ben ik geneigd te menen dat het overgrote deel, zo niet alle, van de moeilijkheden waarmee filosofen zich tot nog toe hebben beziggehouden en waardoor de toegang tot kennis is belemmerd, geheel aan onszelf te wijten is. We beseffen niet dat we zelf een probleem creëren om er daarna ons beklag over te doen.

4. Mijn doel is dan ook om te proberen vast te stellen welke beginselen ten grondslag liggen aan alle twijfel, onzekerheid, absurditeiten en tegenstrijdigheden die zich hebben genesteld in de verscheidene stromingen binnen de filosofie en die ertoe hebben geleid dat de meest wijze mensen menen dat er geen remedie is voor onze onwetendheid; ze denken dat deze volgt uit de natuurlijke onscherpte en beperktheid van onze vermogens. Het is ontegenzeggelijk de moeite waard om een nauwgezet onderzoek te wijden aan de eerste beginselen van de menselijke kennis. Deze beginselen moeten dan goed geordend worden en van alle kanten worden onderzocht, temeer daar er redenen kunnen zijn om te vermoeden dat de hindernissen en moeilijkheden die de geest belemmeren en in verlegenheid brengen bij de zoektocht naar de waarheid niet afkomstig zijn van enige onduidelijkheid of complexiteit in het onderwerp van onderzoek of in een natuurlijke tekortkoming in het verstand, maar veeleer hun oorsprong vinden in onware beginselen waarin men heeft volhard, terwijl ze hadden kunnen worden vermeden.

5. Ik besef, met het oog op het aantal beduidende en bijzondere mensen met soortgelijke plannen dat mij is voorgegaan, hoe moeilijk en ontmoedigend deze onderneming is. Toch heb ik enige hoop: de meest omvatten-

de opvattingen zijn niet steeds de helderste en iemand die bijziend is moet datgene wat hij wil zien dichterbij zich halen en kan door een inspectie van nabij wellicht datgene onderscheiden wat iemand met veel betere ogen zou zijn ontgaan.

6. Om de lezer voor te bereiden om datgene wat volgt goed te begrijpen, is het zinvol om een aantal inleidende opmerkingen te maken over de aard van de taal en de wijze waarop deze misbruikt wordt. Het uiteenzetten van deze kwestie brengt mij ertoe om mijn hoofdvraag tot op zekere hoogte op voorhand te behandelen, aangezien ik iets aanstip wat in belangrijke mate heeft bijgedragen tot het compliceren en verwarren van het onderzoek en wat tot ontelbaar veel dwalingen en moeilijkheden heeft geleid in bijna alle kennisdomeinen. Het gaat dan om de opvatting dat de geest de macht heeft om abstracte ideeën of begrippen te vormen van dingen. Eenieder die niet volkomen onbekend is met de geschriften en discussies van filosofen moet erkennen dat ze voor een aanzienlijk deel betrekking hebben op abstracte ideeën. Deze hebben in het bijzonder betrekking op de onderwerpen van onderzoek van de domeinen die bekendstaan als logica en metafysica en alles wat wordt aangevoerd als het meest veralgemeenseerde en verheven gedachtegoed; in vrijwel alle daarin behandelde vraagstukken wordt het bestaan van abstracte ideeën verondersteld, net zoals men verondersteld wordt daarmee vertrouwd te zijn.

7. Het wordt algemeen aanvaard dat de kenmerken, oftewel verschijningsvormen, van de dingen in geen geval afzonderlijk van de dingen, dus op zichzelf, bestaan en evenmin bestaan ze afgezonderd van elkaar. Ze zijn daarentegen zogezegd gemengd en samengevoegd; verscheidene ervan bestaan samen in een en hetzelfde voorwerp. We worden er echter op gewezen dat de geest in staat is om ieder kenmerk afzonderlijk te beschouwen, oftewel een kenmerk te abstraheren van de andere kenmerken waarmee het verenigd is; dit zou dan wijzen op het vermogen van de geest om voor zichzelf abstracte ideeën te vormen. Om een voorbeeld te geven: stel dat men een voorwerp ziet dat uitgebreid en gekleurd is en beweegt. De geest laat dit gemengde of samengestelde idee uiteenvallen in de enkelvoudige delen waaruit het is samengesteld en vormt, door elk deel op zichzelf te beschouwen, dus afzonderlijk van de andere delen, de abstracte ideeën van uitgebreidheid, kleur en beweging. Dit betekent niet dat kleur of beweging kunnen bestaan zonder uitgebreidheid, maar slechts dat de geest, door middel van abstractie, voor zichzelf het idee van kleur kan vormen zonder dat van uitgebreidheid en het idee van beweging zonder de ideeën van zowel kleur als uitgebreidheid.

8. De geest stelt vast dat de afzonderlijke uitgebreidheden die zintuiglijk worden waargenomen iets gemeen hebben en gelijkaardig zijn, terwijl ze in bepaalde opzichten juist verschillen: ze worden onderscheiden door onder meer hun gestalte en omvang. De geest beschouwt datgene wat ze gemeen hebben in afzondering en creëert zo een zeer abstract idee van uitgebreidheid, dat geen lijn, oppervlak of vaste stof is en ook geen gestalte of omvang heeft; in het idee wordt daarentegen van al deze grootheden geabstraheerd. Op dezelfde wijze creëert de geest, door van alle bepaalde kleuren die deze zintuiglijk waarneemt datgene achterwege te laten wat ze van elkaar onderscheidt en datgene te behouden wat ze gemeenschappelijk hebben, een abstract idee van kleur, waarbij geen sprake is van een specifieke kleur, zoals rood, blauw of wit. Evenzo vormt de geest het abstracte idee van beweging door beweging afgezonderd te beschouwen van zowel het bewegende lichaam als de specifieke beweging die het maakt, de richtingen waarin het beweegt en de snelheden die het aflegt; dit is gelijkelijk van toepassing op alle specifieke bewegingen die zintuiglijk kunnen worden waargenomen.

9. Zoals de geest voor zichzelf abstracte ideeën vormt van kenmerken, oftewel verschijningsvormen, zo geraakt deze, met dezelfde precisie of mentale onderscheiding, tot abstracte ideeën van de meer samengestelde wezens, die verscheidene co-existerende kenmerken bevatten. De geest kan bijvoorbeeld vaststellen dat Peter, James en John gelijkaardig zijn, in de zin dat ze even groot zijn of in andere opzichten overeenstemmen, om vervolgens datgene wat bijzonder is aan Peter, James, of welke andere persoon dan ook buiten de beschouwing te laten van het samengestelde idee dat deze van hen heeft gevormd, zodat alleen datgene overblijft wat ze gemeenschappelijk hebben, hetgeen de geest ertoe brengt om een abstract idee te vormen waaraan alle individuen gelijkelijk deel hebben. Hierbij wordt geheel van alle omstandigheden en verschillen geabstraheerd – en ze worden bij wijze van spreken verwijderd – die dit abstracte idee zouden kunnen verbinden aan een individueel geval als de abstractie achterwege was gebleven.

Op die manier, zo stelt men, bereiken we het abstracte idee van de mens of, zo u wilt, mensheid of de menselijke aard; dit idee bevat weliswaar kleur, omdat ieder mens een bepaalde kleur heeft, maar die kleur kan dan noch blank zijn, noch zwart, noch enige andere bepaalde kleur, aangezien er geen bepaalde kleur is die alle mensen delen. Evenzo is 'gestalte' onderdeel van dit idee, maar er is dan geen sprake van een grote, kleine of gemiddelde gestalte, maar veeleer van iets wat van al deze gevallen is geabstraheerd. Hetzelfde geldt voor de overige kenmerken. Bovendien bestaan er vele andere wezens die in bepaalde, maar niet alle, op-

zichten overeenstemmen met het samengestelde idee 'mens'; de geest vormt dan, door de delen die typerend zijn voor mensen weg te laten en slechts die delen te behouden welke alle levende wezens gemeen hebben, het idee 'dier', waarbij niet alleen geabstraheerd wordt van alle individuele mensen, maar ook van alle vogels, viervoeters, vissen en insecten.

De samenstellende delen van het abstracte idee 'dier' zijn het lichaam, het leven, de zintuiglijke waarneming en de zelf-gegenereerde beweging. Met 'lichaam' wordt een lichaam bedoeld zonder een bepaalde vorm of gestalte, aangezien er geen vorm of gestalte is die alle dieren gemeen hebben; er is geen begroeiing, of deze nu zou bestaan uit haar, veren, schubben of iets anders, maar evenmin is dat lichaam naakt, aangezien haar, veren, schubben en naaktheid de onderscheidende kenmerken zijn van individuele dieren en daarom geen onderdeel zijn van het abstracte idee. Om dezelfde reden kan de zelf-gegenereerde beweging niet bestaan in lopen, vliegen of kruipen; er is niettemin een beweging, maar het is niet eenvoudig te bevatten wat voor beweging dit zou zijn.

10. Of andere mensen over dit bijzondere vermogen beschikken om abstracte ideeën te vormen, kunnen ze het best zelf beoordelen. Wat mijzelf betreft: ik kan met overtuiging zeggen dat ik er niet over beschik.¹ Weliswaar tref ik bij mijzelf een vermogen aan om ideeën te aanschouwen, oftewel aan mezelf voor te stellen, van de individuele dingen die ik heb waargenomen en om ze op uiteenlopende manieren samen te stellen of te verdelen. Ik kan me een man voorstellen met twee hoofden, of het bovendeel van een man op het lichaam van een paard. Ik kan de hand, het oog en de neus op zichzelf beschouwen, telkens geabstraheerd, oftewel gescheiden, van de rest van het lichaam. Elke hand die of elk oog dat ik me voorstel moet echter een bepaalde vorm en kleur hebben. Evenzo moet het idee van de mens dat ik me voor mezelf vorm van ofwel een blanke ofwel een zwarte ofwel een lichtbruine persoon zijn, die verder ofwel een rechte ofwel een kromme rug heeft en daarnaast ofwel groot is ofwel klein ofwel van gemiddelde omvang. Met geen enkele geestelijke inspanning kan ik het abstracte idee zoals dat hierboven is beschreven voor de geest halen. Net zomin ben ik in staat om me het abstracte idee van beweging te vormen afgescheiden van het bewegende lichaam, waarbij de beweging noch snel, noch langzaam zou zijn en noch kromlijinig, noch rechtlijinig. Hetzelfde kan van toepassing worden verklaard op alle andere abstracte algemene ideeën, ongeacht hun aard.

1 Deze zin stond in de eerste editie, maar werd in de tweede editie weggelaten. In de vertaling is deze toch behouden, omdat deze Berkeley's bedoeling verduidelijkt.

Voor de helderheid: ik geef toe in staat te zijn om op één manier te abstraheren, namelijk wanneer ik bepaalde individuele delen of kenmerken afgescheiden beschouw van andere; hoewel ze verenigd zijn in één voorwerp, is het mogelijk dat ze afgezonderd daarvan bestaan.² Ik ontken echter dat ik de kenmerken die onmogelijk op een dergelijke wijze kunnen bestaan³ van elkaar door abstractie kan onderscheiden, oftewel afgezonderd kan beschouwen, of dat ik me een algemeen begrip kan vormen door van individuele delen te abstraheren op de hierboven aangegeven wijze;⁴ deze laatste twee duidingen van abstractie zijn algemeen aanvaard. Het is gerechtvaardigd om te menen dat de meeste mensen erkennen dat hun positie niet afwijkt van de mijne. De meeste mensen, met een eenvoudige inborst en ongeletterd, wenden nooit voor abstracte begrippen te hantieren. Er wordt beweerd dat zulke begrippen moeilijk zijn en alleen bereikt kunnen worden met moeite en ijver. We kunnen dan ook redelijkerwijs concluderen dat zulke begrippen, als ze althans bestaan, alleen door geleerden worden gehanteerd.

II. Ik zet mij er nu toe te onderzoeken wat kan worden aangevoerd ter verdediging van de leer van abstractie en zal proberen om te ontdekken wat mensen met een onderzoekende geest ertoe brengt om een opvatting te aanvaarden die zo afwijkt van het gezond verstand als bij deze opvatting het geval lijkt te zijn. Een belangrijke filosoof,⁵ die terecht hooggeschat wordt, heeft zonder twijfel bijgedragen tot de aanvaarding van deze opvatting, door kennelijk te menen dat het bezit van abstracte algemene ideeën wat betreft het begripsvermogen het grootste verschil maakt tussen mensen en dieren. Hij stelt: 'Het volkomen onderscheid tussen mensen en wezens die niet over de rede beschikken wordt bepaald door het bezit van algemene ideeën, hetgeen een voortreffelijkheid is waartoe de vermogens van zulke wezens volstrekt ontoereikend zijn. Het is namelijk overduidelijk dat we ze op geen enkele wijze gebruik zien maken van algemene tekens die universele ideeën vertegenwoordigen; op grond hiervan is het gerechtvaardigd om te denken dat ze niet over het vermogen beschikken om te abstraheren of algemene ideeën te creëren, aangezien ze geen woorden nodig hebben en ook geen andere algemene tekens.' John

- 2 Men kan zich bijvoorbeeld de spijkers in een houten tafel, als delen die deze bijeenhouden, afgezonderd voorstellen van (de rest van) die tafel.
- 3 Men kan zich bijvoorbeeld niet de kleur rood voorstellen zonder zich tegelijk een bepaald voorwerp – als drager van die kleur – voor te stellen (al is het maar een vlek).
- 4 Men kan zich bijvoorbeeld niet het abstracte idee 'mens' voorstellen: steeds stelt men zich bij 'mens' een bepaalde persoon, met bepaalde kenmerken, voor.
- 5 Berkeley verwijst naar John Locke.

Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, Boek 2, Hoofdstuk 11, paragraaf 10.⁶

Iets verderop zegt hij: 'We mogen dan ook, meen ik, stellen dat dit het kenmerkende onderscheid tussen de redeloze wezens en de mens is; op grond van dit bijzondere verschil zijn ze volkomen verschillend en het schept uiteindelijk een dergelijke afstand tussen hen. Als ze immers enig idee hebben en geen loutere machines zijn (zoals sommige mensen menen),⁷ kunnen we niet ontkennen dat ze in enige mate over de rede beschikken. Mij lijkt het net zo duidelijk dat een aantal van hen, in bepaalde gevallen, de rede gebruikt, als dat ze zintuiglijke indrukken hebben, maar het gaat dan steeds om individuele ideeën, die ze van de zintuigen ontvangen. Zelfs de hoogste diersoorten blijven gevangen door deze nauwe boeien en beschikken niet, zo meen ik, over het vermogen om deze te verruimen door middel van enige soort van abstractie.' John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, Boek 2, Hoofdstuk 11, paragraaf 11.

Ik stem grif in met de opvatting van deze geleerde schrijver dat de vermogens van redeloze wezens ontoereikend zijn om tot abstractie te komen, maar als dit het onderscheidende kenmerk geacht moet worden te zijn van dergelijke wezens, vrees ik dat een aanzienlijk aantal van degenen die voor mensen doorgaan toch veeleer als zodanig moeten worden gekarakteriseerd. De reden die hier wordt aangevoerd waarom we geen aanleiding hebben om te denken dat redeloze wezens abstracte algemene ideeën hebben ligt erin dat we niet gewaarworden dat ze gebruikmaken van woorden of andere algemene tekens, hetgeen gebaseerd is op de veronderstelling dat het gebruikmaken van woorden het beschikken over algemene tekens veronderstelt. Hieruit volgt dat mensen die gebruikmaken van taal in staat zijn om te abstraheren, of hun ideeën te veralgemeniseren. Dat dit de betekenis en redenering van de schrijver is wordt verder duidelijk uit zijn antwoord op de vraag die hij elders stelt: 'Hoe kunnen we, aangezien alle bestaande dingen individuele dingen zijn, tot algemene begrippen komen?' John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, Boek 3, Hoofdstuk 3, paragraaf 6. Zijn antwoord is: 'Woorden worden algemeen door tot tekens van algemene ideeën te worden gemaakt.' John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, Boek 3, Hoofdstuk 3, paragraaf 6.

⁶ Berkeley verwijst naar dit werk als *An Essay on Human Understanding*.

⁷ Wellicht is dit een verwijzing naar René Descartes, die bekendstaat om zijn opvatting dat dieren geen pijn kunnen voelen omdat ze niet over een geest (of ziel) beschikken. Deze interpretatie is bekritiseerd omdat deze Descartes' positie geen recht zou doen (John Cottingham, *Cartesian Reflections, Essays on Descartes's Philosophy*, Oxford: Oxford University Press, 2008, pp. 170-172).

Het lijkt er echter op dat een woord algemeen wordt doordat het tot teken wordt gemaakt, waarbij het niet een teken is van een abstract algemeen idee, maar van verscheidene individuele ideeën, elk waarvan, eender welk het is, het in de geest opwekt. Voor deze twee stellingen, bijvoorbeeld 'De verandering van beweging is evenredig met de kracht die op het lichaam wordt uitgeoefend'⁸ of 'Alles wat uitgebreid is, is deelbaar',⁹ geldt het volgende. Ze moeten zo worden begrepen dat ze betrekking hebben op beweging en uitgebreidheid in het algemeen en niettemin volgt er niet uit dat ze in mijn geest een idee opwekken van beweging zonder een lichaam dat wordt bewogen, of een specifieke richting of snelheid, of dat ik me een abstract algemeen idee van uitgebreidheid moet voorstellen waarbij deze uitgebreidheid geen lijn is en evenmin een oppervlak heeft of een vaste stof is en die verder noch groot, noch klein is en noch zwart is, noch wit, noch rood, noch enige andere kleur heeft. Het enige wat verondersteld wordt is dat ongeacht aan welke beweging ik denk, of deze nu snel is of langzaam en loodrecht, horizontaal of schuin, ongeacht het betreffende voorwerp, de grondstelling waar is. Hetzelfde geldt voor de grondstelling van elke andere individuele uitgebreidheid, waarbij het geen verschil maakt of sprake is van een lijn, oppervlak of vaste stof en welke specifieke grootte of gestalte deze heeft.

12. Door na te gaan hoe ideeën algemeen worden, zijn we beter in staat om te beoordelen hoe woorden algemeen worden. Hierbij dient te worden opgemerkt dat ik niet absoluut ontken dat algemene ideeën bestaan; het enige wat ik ontken, is dat *abstracte* algemene ideeën bestaan. In de hierboven aangehaalde tekstpassages, waarin sprake is van algemene ideeën, wordt steeds verondersteld dat ze worden gevormd door middel van abstractie, op de wijze zoals uiteengezet in paragrafen 8 en 9. Welnu, als we een betekenis willen toekennen aan onze woorden, en slechts willen spreken over datgene wat we ons kunnen voorstellen, meen ik dat we moeten erkennen dat een idee, dat op zichzelf beschouwd individueel is, algemeen wordt doordat het wordt gebruikt om model te staan voor alle andere individuele ideeën van dezelfde aard, die het, met andere woorden, vertegenwoordigt.

⁸ Een verwijzing naar de tweede bewegingswet van Isaac Newton, oorspronkelijk gepresenteerd in diens *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*.

⁹ Dit is mogelijk een verwijzing naar Pierre Gassendi, die één generatie voor Berkeley leefde en een poging deed om het atomisme – zoals dit in de Griekse oudheid was ontwikkeld – te doen herleven, of naar een of meer andere moderne denkers die zich niet aansloten bij het atomisme, want ook een aantal van hen zou zich in de stelling herkennen, zoals Descartes. Vgl. § 47 van Deel 1.

Teneinde dit te verduidelijken met behulp van een voorbeeld vraag ik de lezer om zich een meetkundige voor te stellen die de methode bewijst om een lijn in twee even grote stukken te verdelen. Hij trekt bijvoorbeeld een zwarte lijn van 2,5 centimeter lengte; het is op zichzelf beschouwd een individuele lijn, maar deze heeft een algemene betekenis, aangezien de lijn, zoals deze hier gebruikt wordt, alle individuele lijnen vertegenwoordigt. Datgene wat wordt aangetoond geldt voor deze lijn en daarmee voor alle lijnen, of, in andere woorden, voor de lijn in algemene zin. Zoals die individuele lijn algemeen wordt doordat deze als teken wordt gebruikt, zo wordt de benaming 'lijn', die op zichzelf beschouwd individueel is, algemeen door als teken te fungeren. De algemeenheid van de lijn heeft er niet mee te maken dat deze een teken is van een abstracte of algemene lijn; de lijn is daarentegen een teken van alle individuele rechte lijnen die mogelijkwijs bestaan. Op dezelfde wijze moet worden verondersteld dat de algemeenheid van het woord 'lijn' volgt uit dezelfde oorzaak, namelijk dat dit woord verscheidene individuele lijnen aanduidt zonder tussen deze onderscheid te maken.

13. Om het inzicht van de lezer in de aard van de abstracte ideeën en het gebruik dat sommige mensen ervan menen te moeten maken nog verder te vergroten, zal ik nog één tekstpassage uit *An Essay Concerning Human Understanding* aanhalen:

'Abstracte ideeën kunnen niet zo eenvoudig door kinderen of degenen wier geest onge oefend is worden gevormd als individuele ideeën. Als het voor volwassenen natuurlijk en eenvoudig lijkt, komt dit slechts doordat ze er constant gebruik van hebben gemaakt en ermee vertrouwd zijn geraakt. Als we er namelijk grondig over nadenken, stellen we vast dat algemene ideeën ficties en bedenksels van de geest zijn, die moeilijkheden met zich meebrengen en zich niet zo eenvoudig aan ons voordoen als we geneigd zijn te denken. Kost het bijvoorbeeld niet enige moeite en bekwaamheid om het algemene idee van een driehoek te vormen (dat nog niet eens een van de meest abstracte, omvattende en moeilijke ideeën is), omdat deze noch niet-rechthoekig, noch rechthoekig moet zijn en noch gelijkzijdig, noch gelijkbenig, noch ongelijkbenig moet zijn, maar al deze kenmerken moet bezitten en tegelijkertijd geen ervan? Het is dan ook iets onvolmaakts wat niet kan bestaan, een idee waarin bepaalde delen van verschillende en onverenigbare ideeën worden samengebracht. Toegegeven, de geest die in de huidige onvolmaakte toestand verkeert heeft zulke ideeën nodig om te communiceren en de kennis uit te breiden, waartoe deze van nature sterk geneigd is, en spoedt zich daarom tot het vormen ervan. Toch is er voldoende grond om te vermoeden dat het bestaan van zulke ideeën een teken is van onze onvolmaaktheid. Hoe dan ook is dit

voldoende om aan te tonen dat de meest abstracte en algemene ideeën niet die zijn waarmee de geest het eerst en het eenvoudigst vertrouwd raakt en dat onze vroegste kennis er niet op gericht is.' John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, Boek 4, Hoofdstuk 7, paragraaf 9.

Mocht er iemand zijn die over het vermogen beschikt om in zijn geest een idee van een driehoek te vormen zoals dat hier wordt beschreven, dan heeft het geen zin om te proberen hem ervan te overtuigen om het op te geven en dat zou ik dan ook niet doen. Het enige wat ik de lezer vraag is om goed bij zichzelf te rade te gaan of hij met zekerheid een dergelijk idee bij zichzelf aantreft of niet, hetgeen, zo meen ik, voor niemand een moeilijke taak kan zijn. Wat is voor wie dan ook eenvoudiger dan zijn eigen gedachten te raadplegen en te onderzoeken of hij een idee heeft, of kan oproepen, dat overeenkomt met de beschrijving die hier is gegeven van het algemene idee van een driehoek, die 'noch niet-rechthoekig, noch rechthoekig en noch gelijkzijdig, noch gelijkbenig, noch ongelijkbenig is, maar al deze kenmerken bezit en tegelijkertijd geen ervan'?

30

14. De auteur gaat uitvoerig in op de moeilijkheid die abstracte ideeën met zich meebrengen en de moeite en bekwaamheid die het zich vormen ervan met zich meebrengt. Het wordt algemeen erkend dat de geest veel werk moet verzetten om onze gedachten te isoleren van individuele voorwerpen en ze te verheffen naar het niveau van de verheven theorievorming die betrekking heeft op abstracte ideeën. Hiervan lijkt het natuurlijke gevolg te zijn dat zoiets moeilijks als het zich vormen van abstracte ideeën niet nodig is om te kunnen communiceren, hetgeen alle soorten mensen immers, bekend als ze ermee zijn, probleemloos doen. Ons wordt echter medegedeeld: 'Als het voor volwassenen natuurlijk en eenvoudig lijkt, komt dit slechts doordat ze er constant gebruik van hebben gemaakt en er vertrouwd mee zijn geraakt.'

Welnu, ik zou graag weten op welk moment mensen zich ertoe zetten om die moeilijkheid te overwinnen en zich te voorzien van de middelen die noodzakelijk zijn om te kunnen communiceren. Het kan niet aan de orde zijn als ze volwassen zijn, omdat ze zich er dan niet bewust van lijken te zijn zulke moeite te moeten doen; het moet dus een activiteit zijn die ze tijdens hun kindertijd ontplooiën. Het staat vast dat de aanzienlijke en uitvoerige taak om zich abstracte begrippen te vormen een zware taak is om op jonge leeftijd op zich te nemen. Is het niet moeilijk om zich voor te stellen dat een stel kinderen pas met elkaar kan babbelen over hun snoepjes en speelgoed en hun andere kleinoden als ze oneindig veel tegenstrijdigheden hebben samengebracht en op die manier in hun geest abstracte algemene ideeën hebben gevormd die ze hebben gekoppeld aan alle soortnamen die ze gebruiken?

15. Ten behoeve van de uitbreiding van kennis zijn ze, meen ik, net zomin nuttig als voor de communicatie. Ik weet dat men er veel gewag van maakt dat alle kennis en bewijsvoering betrekking heeft op universele begrippen; daarmee kan ik geheel instemmen. Het komt me echter niet voor dat die begrippen worden gevormd door abstractie op de hier aangegeven wijze; algemeenheid, zoals ik het kan begrijpen, bestaat niet in de absolute, positieve aard of conceptie van eender welke zaak, maar in de verhouding hiervan tot de individuele gevallen waaraan deze betekenis verleent, of die deze vertegenwoordigt. Op grond hiervan worden dingen, namen en begrippen, die op zichzelf individueel zijn, universeel. Als ik het bewijs lever van een stelling met betrekking tot driehoeken moet dan ook verondersteld worden dat ik het universele idee van een driehoek beschouw; dit moet niet zo worden begrepen alsof ik in staat zou zijn om me een idee te vormen van een driehoek die noch gelijkzijdig, noch ongelijkbenig, noch gelijkbenig is, maar slechts zo dat de individuele driehoek die ik beschouw, ongeacht de soort driehoek die het betreft, gelijkelijk model staat voor alle rechthoekige driehoeken, die ze, met andere woorden, vertegenwoordigt, en in die zin universeel is. Dit alles lijkt zeer helder en geen enkele moeilijkheid bevattend.

16. Men kan nu echter vragen: 'Hoe kunnen we weten dat een stelling waar is met betrekking tot alle individuele driehoeken, tenzij we hebben vastgesteld dat het is bewezen voor het abstracte idee van een driehoek, dat gelijkelijk voor alle gevallen geldt? Uit het gegeven dat iets met betrekking tot een bepaalde individuele driehoek bewezen kan worden volgt immers niet dat het bewijs gelijkelijk geldt voor iedere andere driehoek die er in enig opzicht van verschilt. Om een voorbeeld te geven: op grond van het bewijs dat de drie hoeken van een gelijkbenige rechthoekige driehoek gelijk zijn aan twee rechte kan ik niet concluderen dat hetzelfde geldt voor alle overige driehoeken, te weten die welke geen rechte hoek en twee gelijke zijden hebben. Het lijkt er dan ook op dat we, om zeker te kunnen weten dat deze stelling algemeen waar is, ofwel een individueel bewijs moeten leveren voor iedere individuele driehoek, hetgeen onmogelijk is, ofwel hetzelfde eenmalig moeten doen voor het abstracte idee van een driehoek, waaraan alle individuele gevallen, zonder onderscheid, deelhebben en waardoor ze alle gelijkelijk worden vertegenwoordigd.'

Hierop antwoord ik als volgt. Hoewel het idee dat ik beschouw terwijl ik het bewijs tot stand breng betrekking kan hebben op, bijvoorbeeld, een gelijkbenige rechthoekige, waarvan de zijden een specifieke lengte hebben, kan ik er niettemin zeker van zijn dat het ook geldt voor alle andere rechthoekige driehoeken, van welke soort en omvang ze ook mogen zijn.

Dat volgt uit het gegeven dat noch de rechte hoek, noch de gelijkheid van de zijden, noch hun specifieke lengte bepalend is voor het bewijs. Toegegeven, het figuur dat ik beschouw bevat deze specifieke gegevens, maar die zijn niet aan de orde bij het *bewijzen* van de stelling. Er wordt niet aangevoerd dat de drie hoeken gelijk zijn aan twee rechte omdat een ervan een rechte hoek is of omdat de zijden die de rechte hoek omvatten dezelfde lengte hebben. Dit toont voldoende aan dat het bewijs ook geldt als er geen sprake is van een rechte hoek en gelijke zijden. Om deze reden, en niet omdat ik de stelling zou hebben bewezen voor een abstract idee van een driehoek, concludeer ik dat datgene wat ik met betrekking tot een individuele rechthoekige gelijkbenige driehoek heb aangetoond ook geldt voor elke scherpe of ongelijkbenige driehoek.

Ik moet erkennen dat men zich bij de beschouwing van een figuur kan beperken tot de driehoekige vorm, zonder daarbij te letten op de bijzondere kenmerken van de hoeken of op de verhoudingen tussen de zijden; *in die zin* kan men abstraheren. Dit toont echter op generlei wijze aan dat men zich een abstract, algemeen, tegenstrijdig idee van een driehoek kan vormen. Op dezelfde wijze kunnen we aan Peter denken in zijn hoedanigheid van mens of dier, doordat niet alles wat waargenomen wordt, beschouwd wordt zonder dat daarmee het zojuist genoemde abstracte idee wordt gevormd van de mens of het dier.

17. Het zou een oneindige en zinloze taak zijn om het werk van de scholastici,¹⁰ meesters in het abstraheren, te volgen door alle menigvuldig onontwarbare doolhoven van dwaling en redetwist waartoe hun leer van abstracte wezensvormen en begrippen hen lijkt te hebben gebracht. Het is zeer duidelijk tot hoeveel gekibbel en twistpunten deze kwesties aanleiding hebben gegeven en welk nut ze hebben gehad voor de mensheid, zodat ik er hier niet over hoef uit te weiden. Het zou goed zijn geweest als de kwalijke gevolgen van die leer alleen degenen hadden getroffen die zich het sterkst tot aanhangers van die leer verklaard hebben.

Men moet daarbij overwegen hoeveel moeite, ijver en bekwaamheden lange tijd zijn besteed aan het ontwikkelen en bevorderen van de wetenschappen, terwijl het overgrote deel daarvan door vaagheid en onzekerheid gekenmerkt blijft. De debatten lijken geen eind te kennen en zelfs die welke gestaafd lijken te worden door de helderste en meest overtuigende bewijzen bevatten paradoxen die volkomen onverenigbaar zijn met

10 Met 'scholastici' worden de middeleeuwse denkers bedoeld die het gedachtegoed van Aristoteles interpreterden en uitwerkten. Berkeley deelt de afkeer van de ideeën waarnaar hij verwijst (vgl. § 23 van de Inleiding) met veel van zijn tijdgenoten: veel van de belangrijkste filosofen uit deze periode zetten zich ertegen af.

het menselijke begripsvermogen; slechts een zeer klein deel ervan levert een werkelijk voordeel op voor de mensheid, afgezien van de afleiding en verstrooiing (hetgeen geen kwaad kan) waartoe het leidt. Ik stel dat het overwegen van dit alles eenvoudig kan leiden tot wanhoop en een verachting van alle studie. Hieraan kan misschien een einde komen als men de onware beginselen die algemeen aanvaard zijn beschouwt, waarvan die welke de grootste invloed heeft gehad op de gedachten van mensen met een onderzoekende geest het beginsel is van het bestaan van abstracte algemene ideeën.

18. Het moment is aangebroken om de bron van dit dominante begrip te beschouwen; deze lijkt de taal te zijn. Het moet wel de rede zelf zijn, wijdverbreid als deze is, die de bron is van een zo algemeen aanvaarde opvatting. Dat dit waar is, blijkt uit een aantal gegevens, waaronder datgene wat een van de meest competente voorvechters van abstracte ideeën toegeeft; zij erkennen dat die ideeën worden gecreëerd om te kunnen benoemen, waaruit duidelijk volgt dat er zonder taal of universele tekens nooit enige abstractie had kunnen plaatsvinden. (Zie John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, Boek 3, Hoofdstuk 6, paragraaf 39 en elders.) Laten we daarom de wijze onderzoeken waarop woorden hebben bijgedragen aan de totstandkoming van die misvatting. Om te beginnen denkt men dat elke benaming slechts één gespecificeerde en vaststaande betekenis heeft of behoort te hebben en dit leidt ertoe dat men denkt dat er bepaalde abstracte, specifieke ideeën bestaan, die de ware en enige onmiddellijke betekenis van elke algemene benaming bepalen. De bemiddeling van deze abstracte ideeën zorgt er dan voor dat een individueel ding betekenis krijgt door een algemene benaming.

In feite, daarentegen, is met elke algemene benaming niet één gespecificeerde en vaststaande betekenis verbonden; alle benamingen beduiden zonder onderscheid een groot aantal individuele ideeën. Dit alles volgt overduidelijk uit datgene wat al is uiteengezet en eenieder die even nadenkt zal het inzien. Men kan nu tegenwerpen: 'Elke benaming die een definitie heeft, heeft daardoor slechts één bepaalde betekenis. Een driehoek wordt bijvoorbeeld gedefinieerd als een vlak oppervlak bepaald door drie rechte lijnen en hierdoor wordt die benaming beperkt tot de aanduiding van één bepaald idee (en geen ander).' Hierop antwoord ik dat in de definitie niet wordt aangegeven of het oppervlak groot of klein is en zwart of wit en ook niet of de zijden lang of kort zijn, gelijk of ongelijk en evenmin wat de onderlinge verhouding van de hoeken is. Wat al deze aspecten betreft kan een grote verscheidenheid bestaan, zodat er niet één vaststaand idee is dat de betekenis van het woord 'driehoek' inperkt. Het constant koppelen van een benaming aan een definitie is iets anders dan deze

steeds voor hetzelfde idee model te laten staan; het een is noodzakelijk, terwijl het ander zinloos en onuitvoerbaar is.

19. Om echter uitvoeriger rekenschap te geven van de wijze waarop woorden aanleiding hebben gegeven tot de leer van abstracte ideeën moet worden bedacht dat het een algemeen aanvaarde opvatting is dat taal geen ander doel heeft dan het overbrengen van onze ideeën en dat elke betekenisvolle benaming een idee vertegenwoordigt. Op grond hiervan en de zekerheid dat betekenisvolle benamingen niet altijd individuele aanschouwbaar ideeën aanduiden, wordt onmiddellijk geconcludeerd dat ze model staan voor abstracte begrippen. Niemand zal ontkennen dat mensen met een onderzoekende geest zich van vele benamingen bedienen die bij anderen niet altijd specifieke individuele ideeën oproepen. Door middel van enige reflectie zal men ontdekken dat het niet noodzakelijk is (zelfs niet bij de meest zuivere redeneringen) dat betekenisvolle benamingen die model staan voor ideeën steeds wanneer ze gebruikt worden in het verstand de ideeën oproepen waarvoor ze model moeten staan. Bij het lezen en spreken worden benamingen voor het grootste deel gebruikt zoals letters worden gebruikt in de algebra: hierbij wordt een bepaalde hoeveelheid door een letter aangeduid. Om een juiste berekening te kunnen maken is het echter niet nodig dat bij elke stap de letter in kwestie in de geest de bepaalde hoeveelheid oproept waarvoor deze werd gebruikt om model te staan.

20. Verder is het overbrengen van ideeën die door woorden worden aangeduid niet het voornaamste en enige doeleinde van taal, zoals gewoonlijk wordt verondersteld. Er zijn andere doeleinden, zoals het opwekken van een gevoel, het aansporen of ontmoedigen van een handeling en het beroeren van het gemoed tot een bepaalde toestand. Hieraan is het overbrengen van ideeën in vele gevallen ondergeschikt en het wordt soms geheel achterwege gelaten, namelijk wanneer het om deze doeleinden te bereiken niet nodig is, zoals, meen ik, niet zelden gebeurt bij het gewone taalgebruik. Ik verzoek de lezer om bij zichzelf te rade te gaan of het niet vaak voorkomt, bij het horen of lezen van een verhandeling, dat gevoelens zoals vrees, liefde, haat, bewondering en minachting onmiddellijk zodra hij bepaalde woorden gewaarwordt in de geest opkomen, zonder dat ideeën hierbij een rol spelen.

Van oorsprong hebben de woorden best ideeën kunnen veroorzaken die geschikt waren om deze emoties op te wekken, maar als ik me niet vergis zal men bevinden dat, zodra men gewoon is om taal te gebruiken, het horen van geluiden of het zien van symbolen veelal onmiddellijk met deze gevoelens gepaard gaat, die aanvankelijk opgewekt werden door de tus-

senkomst van ideeën, die nu geheel achterwege blijven. Kunnen we bijvoorbeeld niet beroerd worden door de belofte van iets positiefs, ook al hebben we geen idee van wat het zou kunnen zijn, en is het bedreigd worden door gevaar niet voldoende om vrees op te wekken, ook al denken we niet aan een bepaald kwaad dat ons waarschijnlijk zou overkomen en vormen we ons geen idee voor onszelf van gevaar in abstracto?

Voor iemand die enige reflectie wijdt aan datgene wat zojuist is uiteengezet zal het, meen ik, overduidelijk zijn dat algemene benamingen vaak worden gebruikt als deel van de taal zonder dat de spreker ze heeft bestemd als tekens van ideeën in zijn eigen geest die hij in de geest van de gesprekspartner hoopt op te roepen. Zelfs eigennamen lijken niet altijd te worden uitgesproken met als doel om voorstellingen op te wekken van de individuen die verondersteld worden ermee aangeduid te worden. Als een scholasticus me bijvoorbeeld mededeelt: 'Aristoteles heeft het gezegd', dan is het enige wat hij kan bedoelen, voor zover ik me kan voorstellen, mij ontvankelijk te maken om zijn mening te aanvaarden met het ontzag en de gehoorzaamheid die door gewoonte met de naam 'Aristoteles' wordt geassocieerd. Dit effect kan zo direct worden opgewekt in de geesten van diegenen die gewoon zijn hun oordeel te schikken naar de autoriteit van die filosoof dat het onmogelijk is dat daaraan enig idee van zijn persoon, geschriften of faam vooraf is gegaan. Ik kan ontelbaar veel voorbeelden van deze soort geven, maar wat voor zin heeft het om deze zaken te blijven benadrukken, aangezien eenieder zich daarvan op grond van zijn eigen ervaring al bewust is?

21. Ik meen dat de onmogelijkheid van abstracte ideeën is aangetoond. We zijn nagegaan wat hun meest bekwame voorvechters daarover hebben beweerd en hebben geprobeerd om aan te tonen dat ze voor de doeleinden waartoe ze geacht worden noodzakelijk te zijn in feite geen nut hebben. Ten slotte hebben we de bron waaruit ze voortkomen opgespoord, die de taal blijkt te zijn. Het valt niet te ontkennen dat woorden uitstekend kunnen dienen als middel om de enorme hoeveelheid kennis die door middel van de gezamenlijke inspanningen van onderzoekers van alle tijden en plaatsen is verworven onder de aandacht te brengen van een individu, dat er dan over beschikt. Ondertussen moet echter worden toegegeven dat de meeste kennisdomeinen merkwaardigerwijs verward en verduisterd zijn door het misbruik van woorden en de algemene zegswijzen waardoor ze worden overgebracht. Aangezien woorden zich zo eenvoudig aan het verstand opdringen zal ik de ideeën die ik aanschouw, ongeacht welke het betreft, trachten zuiver en onverhuld te beschouwen, waarbij ik, voor zover ik kan, de benamingen die er door een lang en constant gebruik mee verbonden zijn geraakt buiten beschouwing laat; ik mag verwachten dat hieruit de volgende voordelen resulteren.

22. In de eerste plaats zal ik met zekerheid alle twistpunten opheffen die alleen op *woorden* betrekking hebben, het ontstaan waarvan in vrijwel alle wetenschapsdomeinen een belangrijk beletsel is geweest voor de ontwikkeling van ware en valide kennis. Ten tweede lijkt dit een gewisse methode om mezelf te bevrijden uit het nauwe en delicate net van abstracte ideeën dat op erbarmelijke wijze de geesten van mensen heeft verward en verstrikt, waarbij de bijzondere omstandigheid zich voordoet dat hoe scherpzinniger en nieuwsgieriger iemands geest is, des te sterker hij er waarschijnlijk in zal worden verstrikt en vastgehouden.

36

Ten derde zie ik niet in hoe ik me gemakkelijk kan vergissen zolang ik mijn gedachten slechts richt op mijn eigen ideeën, afgescheiden van woorden. De voorwerpen die ik ervaar ken ik helder en voldoende. Ik kan niet abusievelijk denken dat ik een idee heb als ik het niet daadwerkelijk heb. Ik kan me niet voorstellen dat welke ideeën dan ook die ik heb eender zijn, of ongelijk, als dat niet in feite het geval is. Om de onderlinge overeenkomsten en verschillen tussen mijn ideeën vast te stellen en in te zien welke ideeën worden gevat in een samengesteld idee is niets meer nodig dan een aandachtige gewaarwording van alles wat zich in mijn verstand voordoet.

23. Deze voordelen kan men echter alleen verkrijgen door zich vrij te maken van het bedrog van woorden en ik kan nauwelijks van mezelf zeggen dit bereikt te hebben, zo moeilijk is het om een verbond op te heffen dat zeer vroeg is ontstaan en is bestendigd door een zeer lange gewenning, zoals aan de orde is bij het verbond tussen woorden en ideeën. Deze moeilijkheid lijkt in sterke mate te zijn vergroot door de leer van abstractie. Zolang mensen namelijk denken dat abstracte ideeën zijn verbonden met de woorden die ze gebruiken, is het niet merkwaardig dat ze woorden in plaats van ideeën gebruiken, aangezien het onmogelijk is om het woord terzijde te stellen en het abstracte idee, dat op zichzelf volkomen onvoorstelbaar is, in de geest te behouden.

Dit lijkt me de voornaamste oorzaak waarom diegenen die anderen zo nadrukkelijk hebben aangeraden om in hun overwegingen alle gebruik van woorden terzijde te stellen en enkel hun ideeën te aanschouwen er nochtans zelf niet in zijn geslaagd dit te doen. Recentelijk zijn velen zich goed bewust geworden van de absurde opvattingen en nietszeggende debatten die het resultaat zijn van het misbruik van woorden. Teneinde een einde te maken aan deze problemen geven ze de goede raad om de aandacht te richten op de ideeën die worden aangeduid en de woorden die ze aanduiden buiten beschouwing te laten. Hoe behulpzaam deze raad, die ze anderen hebben gegeven, echter ook is, het is duidelijk dat ze deze zelf niet hebben kunnen opvolgen zolang ze meenden dat het enige onmiddel-

lijke gebruik van woorden lag in het duiden van ideeën en dat de onmiddellijke betekenis van elke algemene benaming een specifiek abstract idee was.

24. Met de kennis dat deze opvattingen onjuist zijn kan men eenvoudiger voorkomen dat men wordt bedrogen door woorden. Iemand die beseft dat hij geen andere ideeën heeft dan individuele zal zich niet tevergeefs inspannen om het abstracte idee dat met een benaming wordt geassocieerd te vinden en te beschouwen. Iemand die beseft dat benamingen niet altijd ideeën vertegenwoordigen zal zich de moeite besparen van het zoeken naar ideeën als er geen gevonden kunnen worden. Het is dan ook wenselijk dat eenieder zijn uiterste best doet om een heldere voorstelling te verkrijgen van de ideeën die hij wil aanschouwen, waarbij hij daarvan alle opsmuk en belemmeringen scheidt die zo sterk bijdragen aan de verblinding van het oordeel en de verbrokkeling van de aandacht.

Tevergeefs richten we onze blik op de hemel en wroeten we in de grond; tevergeefs raadplegen we de geschriften van geleerden en volgen we de duistere sporen van de oudheid. We hoeven slechts het woordengordijn opzij te schuiven om de mooiste boom der kennis te ontwaren, waarvan de vruchten voortreffelijk zijn en binnen ons handbereik.

25. Als we er geen zorg voor dragen om de eerste beginselen der kennis te zuiveren van de last en waan van woorden kunnen we er eindeloos lang, zonder enig resultaat, over redeneren; we kunnen de ene uitkomst op de andere laten volgen zonder er iets wijzer van te worden. Naarmate ons onderzoek vordert zal het enige gevolg ervan zijn dat we steeds verder – en onherroepelijk – verloren raken in moeilijkheden en fouten. Ik verzoek eenieder die zich voorneemt om de volgende tekst ter hand te nemen dan ook om mijn woorden in gedachten te houden en te proberen om dezelfde argumentatie tot stand te brengen bij het lezen van de tekst als die welke ik bij het schrijven ervan heb gehanteerd. Op deze wijze zal hij eenvoudig de juistheid of onjuistheid kunnen vaststellen van datgene wat ik aanvoer. Hij zal dan geen enkel gevaar lopen om bedrogen te worden door mijn woorden en ik vermag niet in te zien hoe hij tot dwalen kan worden gebracht als hij zijn eigen onverhulde, onbedekte ideeën beschouwt.

1. Voor eenieder die een overzicht maakt van alles wat het onderwerp is van kennis is overduidelijk dat het hierbij gaat om ofwel ideeën die feitelijk in de zintuigen ingeprent worden ofwel ideeën die worden waargenomen door acht te slaan op de gevoelens en activiteiten van de geest ofwel – ten slotte – ideeën die worden gevormd met behulp van het geheugen en het voorstellingsvermogen door middel van samenstelling, deling of enkel vertegenwoordiging van de ideeën die in eerste instantie zijn waargenomen. Het gezichtsvermogen levert de ideeën van licht en kleuren, die in hun intensiteit en specificaties verschillen. Met de tastzin neem ik bijvoorbeeld hard en zacht, kou en warmte, beweging en weerstand waar en de waarneming is in al deze gevallen groter of kleiner in termen van hoeveelheid of intensiteit. Het reukvermogen verschaft me geuren en de smaakzin smaken, terwijl het gehoor geluiden aan de geest overbrengt in alle soorten tonen en samenstellingen. De waarneming dat een aantal hiervan zich tegelijk voordoet, leidt ertoe dat ze samen met één benaming worden geduid en zo worden opgevat als één ding.

Is bijvoorbeeld waargenomen dat een bepaalde kleur, smaak, geur, vorm en vastheid zich samen voordoen, dan worden ze voor één bepaald ding gehouden, dat wordt geduid met de benaming 'appel'. Andere groepen ideeën vormen een steen, boek en soortgelijke dingen, die, naargelang ze aangenaam of onaangenaam zijn, de gevoelens opwekken van liefde, haat, blijdschap, smart enzovoort.

2. Naast deze eindeloze variëteit van ideeën of onderwerpen van kennis is er evenzo iets wat ze kent of waarneemt en op diverse manieren handelingen met betrekking ertoe verricht, zoals willen, zich voorstellen en zich herinneren. Dit waarnemende, actieve wezen noem ik geest, ziel of mijzelf. Met deze woorden duid ik geen van mijn ideeën aan, maar iets wat volledig van ze verschilt en waarin ze bestaan, oftewel datgene waar-

11 Deel II, waarin de geest centraal zou staan, ontbreekt. Berkeley is hier wel aan begonnen, maar merkt in een brief uit 1729 op datgene wat hij gereed had tijdens een reis verloren te hebben en geen gelegenheid te hebben gehad om het project (opnieuw) op te vatten.

door ze waargenomen worden. Het bestaan van een idee bestaat namelijk in het waargenomen worden ervan.

40

3. Dat noch onze gedachten, noch onze gevoelens, noch de ideeën die we ons door het voorstellingsvermogen vormen bestaan buiten de geest is wat eenieder zal toegeven. Het lijkt niet minder duidelijk dat de diverse gewaarwordingen of ideeën die in de zintuigen worden ingeprent, hoezeer ze ook vermengd of verbonden mogen zijn (dat wil zeggen, welke voorwerpen ze ook vormen), niet kunnen bestaan anders dan in een geest die ze waarneemt. Dit kan, meen ik, eenieder voor zichzelf aanschouwelijk maken die acht slaat op datgene wat wordt bedoeld met het woord 'bestaan' als het wordt toegepast op waarneembare dingen. Ik zeg dat de tafel waaraan ik schrijf bestaat, wat wil zeggen dat ik deze zie en voel. Als ik buiten mijn studeerkamer was, zou ik stellen dat deze bestaat, waarmee ik bedoel: als ik in mijn studeerkamer was, zou ik deze kunnen waarnemen, of een andere geest neemt deze daadwerkelijk waar.

Zo ook geldt het volgende. 'Er is een geur' betekent dat een geur wordt geroken, 'er is een geluid' betekent dat een geluid wordt gehoord en als er een kleur of vorm is, wordt deze waargenomen door het gezichtsvermogen of de tastzin. Alleen in deze zin kan ik deze en soortgelijke stellingen begrijpen. Wat namelijk wordt gesteld over het absolute bestaan van niet-denkende dingen zonder enige verhouding tot het waargenomen worden daarvan lijkt me volkomen onbegrijpelijk. Hun zijn is waargenomen worden¹² en het is niet mogelijk dat ze op enige wijze bestaan buiten de geesten, oftewel de denkende dingen die ze waarnemen.

4. Het is voorwaar een merkwaardigerwijs wijdverbreide opvatting dat huizen, bergen, rivieren, kortom alle waarneembare voorwerpen natuurlijk, oftewel werkelijk, bestaan, buiten het verstand waardoor ze waargenomen worden. Met hoeveel vertrouwen en instemming dit beginsel echter ook wordt uitgedragen, eenieder die de moed heeft om het in twijfel te trekken zal, als ik me niet vergis, vaststellen dat het een duidelijke tegenspraak bevat. Wat zijn de zojuist genoemde voorwerpen immers anders dan de dingen die we met de zintuigen waarnemen en wat nemen we waar behalve onze eigen ideeën of gewaarwordingen? Is het niet volstrekt

12 In de originele tekst worden het Engels en het Latijn door elkaar gebruikt: 'Their *esse* is *percipi*.' Berkeley's filosofie wordt soms samengevat met de Latijnse frase 'Esse est percipi aut percipere': zijn is waargenomen worden (namelijk een idee) of waarnemen (namelijk een geest). Zoals uit het vervolg van de tekst blijkt kan 'waargenomen worden' betrekking hebben op zintuiglijk waargenomen worden of op begrepen worden.

contradictoir om te stellen dat een ervan, of een combinatie ervan, niet-waargenomen bestaat?

5. Als we dit leerstuk grondig onderzoeken zal het wellicht, alles welbeschouwd, op de leer van abstracte ideeën blijken te berusten. Kan er immers een verfijnder voortbrengsel van abstractie bestaan dan het maken van een onderscheid tussen het *bestaan* van waarneembare voorwerpen en het *waargenomen worden* ervan, zodat ze worden beschouwd als bestaand terwijl ze niet waargenomen worden? Wat zijn licht en kleuren, warmte en kou, uitgebreidheid en vormen, kortom de dingen die we zien en voelen, anders dan verscheidene gewaarwordingen, begrippen, ideeën of indrukken op de zintuigen, en is het mogelijk om ook maar een ervan, zelfs in gedachten, te scheiden van de waarneming? Wat mijzelf betreft: ik ben hiertoe net zomin in staat als ik iets van zichzelf kan scheiden.

Wel kan ik in gedachten dingen scheiden, oftewel ze van elkaar afgezonderd beschouwen, die ik wellicht nooit zintuiglijk van elkaar afgezonderd heb waargenomen. Zo stel ik me de romp van een menselijk lichaam voor zonder de ledematen, of de geur van een roos zonder aan de roos zelf te denken. In zoverre kan ik, ik zal het niet ontkennen, abstraheren, als dit althans als *abstractie* mag worden beschouwd, hetgeen namelijk slechts betrekking heeft op het afgezonderd beschouwen van die voorwerpen welke werkelijk kunnen bestaan of daadwerkelijk gescheiden kunnen worden waargenomen. Mijn vermogen om te beschouwen of te verbeelden is echter beperkt tot datgene wat kan bestaan, oftewel kan worden waargenomen. Zoals het voor mij derhalve onmogelijk is om iets te zien of te voelen zonder een feitelijke waarneming te hebben van het ding in kwestie, kan ik evenmin een waarneembaar ding, oftewel een voorwerp, in gedachten nemen afgezonderd van de waarneming of gewaarwording ervan.

6. Sommige waarheden zijn zo nabij de geest en zo evident dat men slechts zijn ogen hoeft te openen om ze te zien. Een daarvan is volgens mij deze belangrijke waarheid dat het gehele hemelkoor en de inrichting van de wereld, kortom alle dingen die het wereldgewelf vormen, op geen enkele manier bestaan buiten een geest en dat hun bestaan niet wordt waargenomen, oftewel vastgesteld. Hieruit volgt dat ze, zolang ze niet daadwerkelijk door mij worden waargenomen, of in mijn geest of die van een andere geschapen geest bestaan, ofwel in het geheel niet bestaan ofwel in de geest van een oneindig wezen bestaan, aangezien het volkomen onbegrijpelijk is, en de absurditeit van abstractie met zich meebrengt, om van ook maar één dergelijk ding te denken dat het een bestaan heeft dat onafhankelijk is van een geest. Om hiervan overtuigd te geraken hoeft de

lezer slechts bij zichzelf te rade te gaan en te proberen om in zijn eigen gedachten het bestaan van een waarneembaar ding te scheiden van het waargenomen worden ervan.

7. Uit datgene wat is aangevoerd volgt dat er geen andere substantie bestaat dan geest, dat wil zeggen, datgene wat waarneemt.¹³ Om dit echter uitvoeriger aan te tonen wijs ik erop dat de waarneembare kenmerken kleur, vorm, beweging, geur, smaak en andere, soortgelijke kenmerken zijn, dat wil zeggen, de ideeën die door de zintuigen worden waargenomen. Welnu, het is een overduidelijke tegenspraak dat een idee bestaat in iets wat niet waarneemt, want een idee hebben is precies hetzelfde als waarnemen; datgene waarin kleur, vorm en de andere, soortgelijke kenmerken bestaan, moet ze dus waarnemen. Het is derhalve helder dat er niet een niet-denkende substantie, oftewel een substraat, van die ideeën kan bestaan.

8. U kunt nu zeggen: 'Ook al bestaan de ideeën zelf niet buiten de geest, toch kunnen soortgelijke dingen bestaan, waarvan ze kopieën of gelijknissen zijn, te weten dingen die buiten de geest bestaan, in een niet-denkende substantie.' Hierop antwoord ik dat een idee aan niets anders gelijkaardig kan zijn dan een idee; een kleur of vorm kan niets anders zijn dan een andere kleur of vorm. Als we enigermate reflecteren, zullen we vaststellen dat we onmogelijk een andere gelijkenis kunnen bevatten dan die welke tussen onze ideeën bestaat. Verder vraag ik of die veronderstelde oorspronkelijke, oftewel uitwendige, dingen, waarvan onze ideeën de beelden of weergaven zijn, zelf waarneembaar zijn of niet. Als ze dat zijn, dan zijn ze ideeën, en hebben we de discussie gewonnen; als u daarentegen zegt dat ze dat *niet* zijn, dan verzoek ik eenieder aan te geven of men

13 Bij 'substantie' moet worden gedacht aan datgene wat zelfstandig bestaat en waarvan dingen die niet zelfstandig kunnen bestaan (in Berkeley's opvatting zijn dat alleen ideeën) voor hun bestaan afhankelijk zijn; 'substraat' is daarvan in deze paragraaf een synoniem. De term 'substraat' wordt in de regel echter in het bijzonder gebruikt om een ontologische uitspraak te doen (en in deze paragraaf wordt het al dan niet bestaan van materie behandeld), terwijl vooral de term 'substantie' in de metafysica een belangrijke rol speelt, met de betekenis van drager van eigenschappen, waarbij deze drager, in tegenstelling tot zijn eigenschappen, zelfstandig bestaat. Zo kan men zeggen dat een kikker (een substantie) groen is: de groene kleur kan niet op zichzelf bestaan, maar alleen in, onder andere, kikkers. 'Zelfstandig bestaan' is volgens sommige filosofen, zoals Descartes, strikt genomen alleen van toepassing in het geval van God; Descartes vult 'substantie' overigens op zijn eigen manier in en zou een kikker niet als een substantie beschouwen. Vanaf de introductie van dit begrip in de filosofie (door Aristoteles) is het op verschillende manieren geduid, terwijl het ook kritiek heeft uitgenodigd.

betekenisvol kan beweren dat een kleur lijkt op iets wat onzichtbaar is, iets hard of zachts op iets wat ontastbaar is; hetzelfde geldt, mutatis mutandis, voor de overige gevallen.

9. Sommigen maken een onderscheid tussen primaire en secundaire kwaliteiten;¹⁴ met primaire kwaliteiten bedoelen ze uitgebreidheid, vorm, beweging, rust, vastheid en aantal, terwijl ze met secundaire kwaliteiten alle andere waarneembare kwaliteiten aanduiden, zoals kleuren, geluiden en smaken. Ze erkennen dat de ideeën die we hiervan hebben geen gelijknissen zijn van iets wat buiten de geest, oftewel niet-waargenomen, bestaat, maar volgens hen zijn onze ideeën van de primaire kwaliteiten afdrukken of beelden van dingen die buiten de geest bestaan en wel in een niet-denkende substantie, die ze 'materie' noemen. Onder 'materie' moeten we dienovereenkomstig een inactieve, verstandeloze substantie begrijpen, waarin uitgebreidheid, vorm en beweging daadwerkelijk bestaan. Uit datgene wat we al hebben aangetoond volgt echter overduidelijk dat uitgebreidheid, vorm en beweging slechts in de geest bestaande ideeën zijn en dat een idee aan niets anders gelijkaardig kan zijn dan aan een ander idee, zodat noch ideeën, noch de dingen waarvoor ze model staan in een substantie die niet waarneemt kunnen bestaan. Het is derhalve duidelijk dat het begrip zelf van datgene wat men 'materie' of 'lichamelijke substantie' noemt een tegenspraak bevat.

10. Degenen die beweren dat vorm, beweging en de andere primaire, oftewel oorspronkelijke, kwaliteiten buiten de geest, in niet-denkende substanties, bestaan, erkennen tegelijkertijd dat dit niet geldt voor kleuren, geluiden, warmte, kou en andere secundaire kwaliteiten; deze, zo vertellen ze ons, zijn gewaarwordingen die slechts in de geest bestaan en bepaald en veroorzaakt worden door de verschillende groottes, structuren en bewegingen van de minuscule deeltjes van materie. Dit houden ze voor een onbetwifelbare waarheid, die door geen tegenwerping getroffen kan worden. Welnu, als het zeker is dat die oorspronkelijke kenmerken onscheidbaar verbonden zijn met de andere waarneembare kenmerken en deze daarvan niet, zelfs niet in gedachten, kunnen worden geabstraheerd, volgt duidelijk dat ze slechts in de geest bestaan.

14 'Kwaliteiten' heeft dezelfde betekenis als 'eigenschappen' of 'kenmerken'; de term 'kwaliteiten' is in de vertaling van 'qualities' behouden omdat deze technische term algemeen ingang heeft gevonden in de filosofie. Het onderscheid tussen primaire en secundaire kwaliteiten wordt door Locke en een aantal andere moderne filosofen verdedigd; het werd – in rudimentaire vorm – in de oudheid al gemaakt door de Griekse filosoof Democritus en zijn leermeester Leucippus.

Ik verzoek eenieder echter om te reflecteren en na te gaan of hij, door zich in gedachten een abstractie te vormen, de uitgebreidheid en beweging van een lichaam kan beschouwen, afgezonderd van alle andere waarneembare kenmerken. Ikzelf zie overduidelijk in dat ik niet bij machte ben om me een idee te vormen van een lichaam dat uitgebreid is en beweegt zonder het een kleur of ander waarneembaar kenmerk toe te bedelen waarvan wordt erkend dat het slechts in de geest bestaat. Kortom, uitgebreidheid, vorm en beweging, geabstraheerd van alle andere kenmerken, zijn onvoorstelbaar. Daar waar de andere waarneembare kenmerken zijn, moeten deze zich dan ook bevinden, namelijk in de geest en nergens anders.

44

11. Van groot en klein, snel en langzaam wordt erkend dat ze nergens bestaan behalve in de geest, geheel relatief als ze zijn en veranderlijk naargelang de toestand en locatie van het zintuig varieert. De buiten de geest bestaande uitgebreidheid is dan ook noch groot, noch klein en de beweging noch snel, noch langzaam, hetgeen betekent dat ze in het geheel niets zijn. U kunt nu zeggen: 'Ze zijn uitgebreidheid in algemene zin en beweging in algemene zin.' Zodoende wordt duidelijk hoezeer het leerstuk van uitgebreide, bewegende substanties, die buiten de geest bestaan, afhangt van die vreemde leer van abstracte ideeën. Hier moet ik opmerken hoezeer de onheldere en onspecifieke beschrijving van materie, oftewel lichamelijke substantie, waartoe de moderne filosofen door hun eigen uitgangspunten gebracht worden, lijkt op het archaische en uitvoerig beschimpde begrip 'materia prima',¹⁵ dat in het werk van Aristoteles en zijn epigonen kan worden aangetroffen. Zonder uitgebreidheid kan vastheid niet worden voorgesteld en aangezien is aangetoond dat uitgebreidheid niet in een niet-denkende substantie bestaat, moet dit ook gelden voor vastheid.

12. Dat 'aantal' geheel het product van de geest is, ook als wordt gesteld dat de andere kenmerken buiten de geest bestaan, is overduidelijk voor eenieder die bedenkt dat iets in verschillende aantallen wordt opgevat naarmate de geest het in verschillende opzichten beschouwt. Een bepaalde uitgebreidheid wordt bijvoorbeeld als één, tien of honderd uitgedrukt, naargelang de geest deze beschouwt als meter, decimeter of centimeter. Het is zo duidelijk dat aantal relatief is en afhankelijk van het menselijk

15 'Materia prima' (primaire materie) is een in de scholastiek ontwikkeld begrip, gebaseerd op Aristoteles' metafysica. Het werd geïntroduceerd als verklaring voor veranderingen op het niveau van de elementen (namelijk aarde, water, lucht en vuur); datgene wat aan de veranderingen ten grondslag ligt – en zelf niet verandert – is de primaire materie.

begripsvermogen, dat het moeilijk is om zich voor te stellen hoe iemand kan denken dat het een absoluut bestaan, buiten de geest, zou hebben. We spreken over één boek, één pagina, één regel; dit zijn allemaal eenheden, ook al bevatten sommige ervan een aantal van de andere. Voor elk geval is duidelijk dat de eenheid betrekking heeft op een bepaalde combinatie van ideeën die op een willekeurige wijze door de geest zijn gecombineerd.

13. Ik weet dat sommigen menen dat eenheid een eenvoudig, oftewel niet-samengesteld, idee is, dat met alle andere ideeën in onze geest gepaard gaat. Ik merk niet op dat ik een dergelijk met het woord 'eenheid' corresponderend idee heb en als ik het wel had, zou ik het, lijkt me, moeten kunnen opmerken. Mijn begripsvermogen zou er daarentegen juist het meest vertrouwd mee moeten zijn, aangezien men stelt dat het met alle andere ideeën gepaard gaat en wordt waargenomen op alle manieren van zintuiglijke gewaarwording en denken. Kortom, het is een abstract idee.

14. Ik voeg hieraan toe dat, op dezelfde wijze waarop moderne filosofen bewijzen dat bepaalde waarneembare kenmerken niet bestaan in materie, oftewel buiten de geest, kan worden bewezen dat dit ook geldt voor alle andere waarneembare kenmerken. Men stelt bijvoorbeeld dat warmte en kou slechts aandoeningen zijn van de geest en in het geheel geen structuren zijn van werkelijk bestaande dingen in de lichamelijke substanties die deze opwekken, omdat een bepaald voorwerp door de ene hand ervaren wordt als koud en door de andere als warm. Welnu, waarom zouden we niet net zo goed kunnen aanvoeren dat vorm en uitgebreidheid geen structuren, gelijkenissen of kenmerken zijn die in materie bestaan, aangezien ze aan hetzelfde oog in verschillende posities, of aan ogen van verschillende samenstelling in dezelfde positie, verschillend verschijnen en dus niet de beelden kunnen zijn van iets, buiten de geest bestaand, wat vaststaand en gespecificeerd is?

Verder toont men aan dat zoetheid niet werkelijk in het smakelijke ding bestaat, omdat de zoetheid verandert in bitterheid terwijl het ding zelf niet verandert, hetgeen bijvoorbeeld gebeurt als iemand koorts heeft of zijn smaak door een andere oorzaak is aangetast. Is het niet net zo redelijk om te stellen dat beweging niet buiten de geest plaatsvindt? Als de opvolging van ideeën in de geest immers in snelheid toeneemt zal de beweging, zo erkent men, langzamer lijken te zijn, ook al is in geen enkel uitwendig voorwerp enige verandering opgetreden.

15. Kortom, als iemand deze argumenten overdenkt, die geacht worden overduidelijk aan te tonen dat kleuren en smaken slechts in de geest bestaan, zal hij bemerken dat ze met evenveel kracht kunnen worden ge-

bruikt om hetzelfde aan te tonen met betrekking tot uitgebreidheid, vorm en beweging. Weliswaar moet worden erkend dat deze wijze van redeneren niet zozeer bewijst dat er geen uitgebreidheid of kleur bestaat in een uitwendig voorwerp, als wel dat we niet op grond van zintuiglijke waarneming weten welke uitgebreidheid of kleur het voorwerp in werkelijkheid heeft, maar de zojuist aangevoerde argumenten tonen helder aan dat het onmogelijk is dat welke kleur of uitgebreidheid dan ook, of een ander waarneembaar kenmerk van eender welke aard, buiten de geest bestaat, in een niet-denkend subject, of, waarlijk, dat er zoiets bestaat als een uitwendig voorwerp.

16. Laten we echter de heersende opvatting beschouwen. Men beweert dat uitgebreidheid een hoedanigheid of accident is van materie en dat materie het substraat is dat uitgebreidheid ondersteunt.¹⁶ Ik verzoek u om uit te leggen wat wordt bedoeld met de ondersteuning die materie levert aan uitgebreidheid. Als u nu zegt: 'Ik heb geen idee van materie en kan het dan ook niet uitleggen', dan antwoord ik: ook al heeft u geen zelfstandig idee van materie, als het voor u betekenis heeft, moet u nochtans een idee van de bestaande verhouding hebben. Ook al weet u, met andere woorden, niet wat het is, u moet toch verondersteld worden te weten hoe materie zich verhoudt tot de accidenten en wat wordt bedoeld met het ondersteunen door materie van deze accidenten. Het is overduidelijk dat 'ondersteuning' hier niet in de gebruikelijke, oftewel letterlijke, betekenis kan worden opgevat, zoals wanneer we zeggen dat zuilen een gebouw ondersteunen; in welke betekenis moet het dan wél worden opgevat?

17. Als we nagaan wat 'materiële substantie' volgens de meest zorgvuldig onderzoekende filosofen zelf betekent, stellen we vast dat ze erkennen geen andere betekenis met deze geluiden te verbinden dan het idee van bestaan in algemene zin, samen met het begrip dat de verhouding aanduidt met de accidenten die het ondersteunt. Het algemene idee van bestaan komt op mij over als het meest abstracte en onbegrijpelijke van allemaal. Wat betreft het ondersteunen van accidenten: dit kan, zoals we zojuist hebben vastgesteld, niet worden begrepen volgens de gewoonlijke betekenis van het woord 'ondersteuning' en moet dus worden begrepen in een andere zin, maar zij geven niet aan welke. Als ik dan ook de twee de-

¹⁶ 'Accident' is een filosofische term voor een bijkomstig kenmerk, dat wil zeggen, een kenmerk dat niet (wezens)bepalend is voor datgene wat dat kenmerk heeft. Het voorbeeld van de kikker in noot 13 kan dit illustreren. Als deze van kleur verandert (zoals sommige soorten kikkers overigens daadwerkelijk kunnen doen), is een wijziging van een kenmerk aan de orde, maar (volgens deze benadering) geen wezenlijke.

len of kanten beschouw die de aanduiding vormen van de woorden 'materiële substantie', ben ik ervan overtuigd dat er geen bepaalde betekenis mee verbonden is. Waarom zouden we ons verder inspannen door dit materiële substraat, oftewel deze ondersteuning van vorm en beweging en andere waarneembare kenmerken, te behandelen? Veronderstelt het niet dat ze buiten de geest bestaan en is dit niet een directe tegenspraak, als ook geheel onvoorstelbaar?

18. Ook al was het echter mogelijk dat vaste, gevormde, bewegende substanties zouden bestaan buiten de geest, in overeenstemming met de ideeën die we van lichamen hebben, hoe is het dan mogelijk dat wij dit te weten komen? We moeten het door middel van ofwel de zintuigen ofwel de rede weten. Wat de zintuigen betreft: daardoor beschikken we slechts over de kennis van onze gewaarwordingen, ideeën of de dingen die onmiddellijk zintuiglijk worden waargenomen (noem ze maar zoals u wilt) en ze leren ons niet dat er dingen buiten de geest, oftewel niet-waargenomen, bestaan die gelijkaardig zijn aan de dingen die worden waargenomen. Dit erkennen de materialisten zelf. De enige mogelijkheid die overblijft is dus deze: als we enige kennis hebben van uitwendige dingen, moet deze de vrucht zijn van de rede, die hun bestaan afleidt uit datgene wat direct zintuiglijk wordt waargenomen. Welke redenering kan ons er echter toe aanzetten, om op grond van datgene wat we waarnemen, te denken dat er lichamen buiten de geest bestaan, aangezien zelfs de voorvechters van materie zelf niet beweren dat er een noodzakelijke samenhang bestaat tussen die lichamen en onze ideeën?

Ik wijs erop dat door eenieder wordt toegegeven (en datgene wat in dromen, perioden van waanzin en dergelijke gebeurt stelt het buiten twijfel) dat het mogelijk is dat we alle ideeën die we nu hebben ervaren terwijl er geen buiten de geest bestaande lichamen mee gepaard gaan. Het is derhalve overduidelijk dat de veronderstelling van uitwendige lichamen niet noodzakelijk is om onze ideeën voort te brengen; het wordt immers toegegeven dat deze soms worden voortgebracht zonder de aanwezigheid van die lichamen, zodat ze evenzo altijd kunnen worden voortgebracht in dezelfde volgorde waarin we ze nu gewaarworden.

19. We kunnen al onze gewaarwordingen hebben zonder uitwendige voorwerpen, maar men kan wellicht denken dat het eenvoudiger is om de wijze waarop ze worden voortgebracht te bevatten en te verklaren door het bestaan van gelijkaardige uitwendige lichamen te veronderstellen dan door een alternatief, zodat het althans waarschijnlijk is dat lichamen die hun ideeën in onze geest voortbrengen bestaan. Dit kan echter niet worden volgehouden, want ook al geven we aan de materialisten toe dat er

uitwendige lichamen bestaan, dan zijn ze, zoals ze zelf toegeven, nog geen stap dichterbij de kennis van de wijze waarop onze ideeën worden voortgebracht; ze geven immers aan zelf niet in staat te zijn te begrijpen op welke wijze het lichaam op de geest een uitwerking kan hebben, oftewel hoe het een idee in de geest kan inprenten.

Het is dan ook overduidelijk dat de voortbrenging van ideeën of gewaarwordingen in onze geest geen reden kan zijn om het bestaan van materie, oftewel lichamelijke substanties, te veronderstellen, aangezien dit, zo wordt erkend, zowel met als zonder die veronderstelling onverklaarbaar is. Als lichamen dus konden bestaan buiten de geest, zou de opvatting dat dit ook het geval is nog steeds zeer twijfelachtig zijn, omdat deze erop neerkomt dat men veronderstelt, en wel zonder enige grond, dat God oneindig veel wezens heeft geschapen die volledig nutteloos zijn en geen enkel doel dienen.

48

20. Kortom, zelfs als wordt verondersteld dat er uitwendige lichamen bestaan, dan is het nog steeds onmogelijk dat we dit ooit te weten zouden komen; als er daarentegen geen uitwendige lichamen bestaan, dan hebben we dezelfde gronden om te menen dat ze bestaan die we nu hebben. Stel, en niemand kan ontkennen dat het volgende mogelijk is, dat een wezen met verstand behept zonder inmenging van uitwendige lichamen beroerd wordt door dezelfde reeks gewaarwordingen of ideeën als u, die in de geest wordt ingeprent in dezelfde volgorde en met een gelijkelijke levendigheid. Ik leg de vraag voor of dat wezen niet dezelfde reden heeft om te denken dat lichamelijke substanties, die worden vertegenwoordigd door zijn ideeën en deze ideeën in zijn geest opwekken, bestaan als u kunt hebben om dit te geloven. Hierover bestaat geen twijfel en deze ene overweging is voldoende om het vertrouwen van een redelijk persoon in de kracht van welke argumenten hij ook maar denkt te hebben voor het bestaan van lichamen buiten de geest te doen wankelen.

21. Mocht het, na het hierboven gestelde, nodig zijn om nog een bewijs aan te voeren tegen het bestaan van materie, dan kan ik van diverse dwalingen en moeilijkheden (om niet te zeggen goddeloosheden) die uit dat leerstuk zijn voortgekomen gewag maken. Het is de oorzaak van talloze controversen en debatten in de filosofie en van een niet gering aantal nog veel belangrijkere op het gebied van het geloof. Ik zal daarop hier echter niet in detail ingaan, ten dele omdat ik meen dat argumenten a posteriori niet nodig zijn om te bevestigen wat, als ik me niet vergis, a priori voldoende is aangetoond en ten dele omdat ik verderop gelegenheid zal hebben om er iets over te zeggen.¹⁷

22. Ik vrees aanleiding te hebben gegeven om te menen dat ik nodeloos breedspakig ben geweest. Welk doel dient het immers om uit te weiden over iets wat aan eenieder die tot enig nadenken in staat is met het sterkste bewijs kan worden aangetoond in één of twee regels? U hoeft slechts bij zichzelf te rade te gaan en te proberen zich voor te stellen of u het voor mogelijk kunt houden dat een geluid, vorm, beweging of kleur bestaat buiten de geest, oftewel niet-waargenomen. Deze eenvoudige oefening kan u laten inzien dat datgene wat u betoogt een regelrechte tegenspraak is. Ik ben dan ook bereid om de gehele kwestie hiertoe terug te brengen: als u zelfs maar in staat bent om zich voor te stellen dat het mogelijk is dat een uitgebreide, bewegende substantie of, in algemene zin, een idee of iets zoals een idee bestaat anderszins dan in een geest die het waarneemt, zal ik mijn argumentatie staken. Wat betreft de samenstelling uit uitwendige lichamen waarvan u het bestaan verdedigt, ik zal dat bestaan dan erkennen, ook al kunt u mij geen reden geven waarom u denkt dat het bestaat, of aangeven wat voor nut het heeft als het wordt verondersteld te bestaan. Nogmaals, enkel de *mogelijkheid* dat uw opvatting waar is zal dan als argument worden aanvaard voor de waarheid ervan.

23. U kunt nu zeggen: 'Er is toch niets eenvoudiger dan zich bijvoorbeeld voor te stellen dat bomen in een park bestaan, of boeken in een kast, terwijl er niemand aanwezig is om ze waar te nemen.' Hierop antwoord ik: dit kunt u inderdaad doen – en het is niet moeilijk – maar waarin verschilt dit alles, zo vraag ik u, van het in uw geest vormen van bepaalde ideeën die u 'boeken' en 'bomen' noemt terwijl u het vormen van het idee van iemand die ze kan waarnemen achterwege laat? Is het echter niet zo dat u ze zelf ondertussen steeds waarneemt of ze in gedachten neemt? Dit dient dus nergens toe; het toont alleen aan dat u het vermogen heeft om zich ideeën voor te stellen of in uw geest te vormen en niet dat u zich kunt voorstellen dat het mogelijk is dat de voorwerpen van uw gedachten buiten de geest kunnen bestaan. Om dit aan te tonen zou u ze moeten beschouwen als dingen die bestaan terwijl ze niet worden beschouwd of in gedachten worden genomen, hetgeen een duidelijke tegenspraak oplevert.

Als we onze uiterste best doen om het bestaan van uitwendige lichamen te bevatten, overdenken we ondertussen slechts onze eigen ideeën. Omdat de geest zichzelf niet gewaarwordt, meent deze ten onrechte dat

17 'A posteriori'-kennis is kennis waarvan de rechtvaardiging in de ervaring wordt gevonden. Een voorbeeld is de uitspraak 'Alle water bevriest bij 0 °C.' 'A priori'-kennis is kennis waarvan de rechtvaardiging niet berust op de ervaring. Een voorbeeld is de uitspraak 'Alle ongetrouwde mannen zijn vrijgezel.' De 20e-eeuwse filosoof Willard Van Orman Quine heeft op deze opvatting een invloedrijke kritiek geformuleerd.

hij lichamen kan beschouwen die buiten het denken, oftewel buiten de geest, bestaan, hoewel ze ondertussen worden bevat door de geest, oftewel daarin bestaan. Eenieder die hierover enigszins nadenkt zal ontdekken dat datgene wat hier wordt aangevoerd waar en bewezen is, zodat het niet nodig is om een ander bewijs te verlangen dat materiële substantie niet bestaat.

50

24. We kunnen, op grond van de geringste bezinning op onze eigen gedachten, zeer goed te weten komen of we in staat zijn om te begrijpen wat wordt bedoeld met 'het absolute bestaan van waarneembare voorwerpen op zichzelf, oftewel buiten de geest'. Voor mij is het overduidelijk dat deze woorden ofwel een directe tegenspraak opleveren ofwel in het geheel niets. Om anderen hiervan te overtuigen ken ik geen eenvoudiger of meer onverholven aanpak dan hun te vragen om rustig hun eigen gedachten te beschouwen; als hierdoor de leegheid of tegenspraak van deze woorden aan het licht komt is er zeker verder niets anders voor nodig om ze te overtuigen. Ik dring er dan ook op aan dat 'het absolute bestaan van niet-denkende dingen' een frase zonder betekenis is of een tegenspraak bevat. Dit herhaal ik, benadruk ik en beveel ik sterk aan aan het opmerkelijke verstand van de lezer.

25. Al onze ideeën, gewaarwordingen, of de dingen die we waarnemen, welke benamingen ze ook krijgen, zijn zichtbaar inactief; ze bevatten geen kracht of activiteit. Een idee, oftewel voorwerp van denken, kan dan ook geen ander voortbrengen of er een verandering in aanbrenge. Om zich van de juistheid hiervan te overtuigen is niets anders nodig dan de enkele inachtneming van onze ideeën. Aangezien deze en alle delen ervan immers slechts in de geest bestaan, bestaat er niets in dan datgene wat wordt waargenomen. Eenieder die acht slaat op zijn ideeën, of het nu ideeën van de zintuigen of van het denken betreft, wordt er geen enkele kracht of activiteit in gewaar, wat ze dus ook niet bevatten.

Door middel van enige reflectie zullen we ontdekken dat het wezen van een idee passiviteit en inactiviteit omvat, zodat het onmogelijk is dat een idee iets doet of, strikt genomen, de oorzaak van iets is; evenmin kan het de gelijkenis of afdruk zijn van een actief wezen, zoals blijkt uit paragraaf 8. Hieruit volgt duidelijk dat uitgebreidheid, vorm en beweging niet de oorzaak kunnen zijn van onze gewaarwordingen. Met zekerheid kan dan ook worden vastgesteld dat het onjuist is om te stellen dat ze de gevolgen zijn van krachten die voortkomen uit de vorming, het aantal, de beweging en de omvang van deeltjes.

26. We nemen een voortdurende opvolging van ideeën waar, waarbij sommige opnieuw worden opgewekt terwijl andere worden veranderd of ge-

heel verdwijnen. Er bestaat dus een bepaalde oorzaak van deze ideeën, waarvan ze afhankelijk zijn en die ze voortbrengt en verandert. Dat deze oorzaak geen kenmerk, idee of samenstelling van ideeën kan zijn wordt duidelijk uit de vorige paragraaf. De oorzaak moet daarom een substantie zijn en aangezien is aangetoond dat er geen lichamelijke, oftewel materiële, substantie bestaat, blijft als enige mogelijkheid over dat de oorzaak van ideeën een onlichamelijke, actieve substantie, oftewel geest, is.

27. Een geest is een eenvoudig, ondeelbaar en actief wezen. Voor zover het ideeën gewaarwordt, wordt het 'verstand' genoemd en voor zover het deze voortbrengt of anderszins met betrekking ertoe handelt 'wil'. Derhalve kan geen idee worden gevormd van een ziel, of geest, want alle ideeën, passief en inactief als ze zijn (zie paragraaf 25), kunnen datgene wat handelt niet, door middel van beeld of gelijkenis, aan ons overbrengen. Eenieder die hierover enigszins nadenkt zal helder inzien dat het absoluut onmogelijk is om een idee te hebben dat overeenkomt met het actieve beginsel van de beweging en de verandering van ideeën. Het ligt in de aard van de geest, oftewel datgene wat handelt, dat het zelf niet kan worden waargenomen; men wordt het alleen gewaar door middel van datgene wat het voortbrengt. Als iemand twijfelt aan de waarheid van wat hier wordt uiteengezet, laat hij dan nagaan of hij zich het idee kan vormen van een kracht, of een actief wezen, en of hij van twee grondkrachten, die de namen 'wil' en 'verstand' dragen, ideeën heeft die van elkaar verschillen, alsook van een derde idee, namelijk substantie, of zijnde in algemene zin, waarbij ook een begrip moet worden gevormd van de verhouding tot de ondersteuning van de hiervoor genoemde krachten of tot wat er het onderwerp van is, hetgeen wordt aangeduid met de benaming 'ziel' of 'geest'.

Dit is de opvatting van sommige mensen, maar voor zover ik kan nagaan staan de woorden 'wil', 'ziel' en 'geest' niet voor verschillende ideeën en in feite zelfs voor geen enkel idee, maar veeleer voor iets wat zeer sterk verschilt van ideeën en wat, aangezien het een actief wezen betreft, niet gelijkaardig kan zijn aan enig idee en er ook niet door vertegenwoordigd kan worden. Ondertussen moet wel toegegeven worden dat we een bepaald begrip hebben van ziel, geest en de werkingen van de geest, zoals willen, liefhebben en haten, voor zover we de betekenis van deze woorden kennen of begrijpen.

28. Ik ervaar dat ik ideeën naar believen in mijn geest kan oproepen en de voorstelling zo vaak kan wijzigen en wisselen als me goeddunkt. Ik hoef het maar te willen en onmiddellijk verschijnt het ene of het andere idee in mijn gemoed en met dezelfde kracht wordt het verwijderd, om ruimte te

maken voor een ander. Vanwege dit vermogen om ideeën te creëren en te verwijderen wordt de geest terecht actief genoemd. Zoveel is zeker en gebaseerd op de ervaring; als we echter gaan spreken over niet-denkende actieve wezens of het opwekken van ideeën onafhankelijk van het willen, spelen we slechts met woorden.

29. Welke macht ik echter ook bezit over mijn eigen gedachten, ik ervaar dat de ideeën die daadwerkelijk zintuiglijk worden waargenomen niet op soortgelijke wijze afhankelijk zijn van mijn wil. Als ik op klaarlichte dag mijn ogen open, ben ik niet bij machte om te kiezen of ik zal zien of niet, of om te bepalen welke specifieke voorwerpen zich zullen voordoen aan mijn blik. Hetzelfde geldt, *mutatis mutandis*, voor het gehoor en de overige zintuigen; ook de ideeën die daarin worden ingeprent zijn geen voortbrengselen van mijn wil. Er is dus een andere wil of geest die ze voortbrengt.

30. De ideeën van de zintuigen zijn sterker, levendiger en duidelijker dan die van de voorstelling. Tevens bezitten ze een bepaalde bestendigheid, regelmaat en samenhang en ze worden niet lukraak opgewekt, zoals veelal geldt voor die welke uit het menselijke willen voortkomen, maar in een regelmatige reeks of opeenvolging, waarvan de bewonderenswaardige samenhang voldoende blijk geeft van de wijsheid en goedheid van de Schep- per ervan. Het geheel van de regels, of erkende methoden, volgens welke de geest waarvan we afhankelijk zijn in ons de ideeën van de zintuigen opwekt, wordt bestempeld als de natuurwetten; deze leren we kennen op grond van de ervaring, die ons leert dat bepaalde ideeën, in de gewoonlijke loop der natuur, worden opgevolgd door bepaalde andere.

31. Hierdoor verkrijgen we een soort vooruitziendheid, die ons in staat stelt om onze handelingen te sturen ten behoeve van het leven. Zonder dit vermogen zouden we op geen enkel moment weten wat te doen; we zouden niet kunnen weten hoe we iets konden verkrijgen wat ons het geringste zinnelijke genoegen oplevert en evenmin zouden we de geringste zinnelijke pijn kunnen wegnemen. Dat voedsel voedt, slaap verkwikt en vuur ons verwarmt, dat zaaien in de zaaitijd het geschikte middel is om in de herfst te oogsten en, in het algemeen, dat bepaalde middelen nuttig zijn om bepaalde doeleinden te bereiken; al deze dingen weten we. We weten dit alles niet door de ontdekking van een noodzakelijke samenhang tussen onze ideeën, maar enkel door de inachtneming van de vaststaande natuurwetten, zonder welke we allen in een staat van onzekerheid en verwarring zouden verkeren en een volwassene niet beter zou weten hoe hij zich in het dagelijks leven moet redden dan een pasgeboren baby.

32. Toch leidt deze bestendige, gelijkmatige werking, die zo overduidelijk de goedheid en wijsheid tentoonspreidt van de heersende geest, wiens wil de natuurwetten vaststelt, onze gedachten niet tot die geest; veeleer worden ze ertoe gebracht om te zoeken naar secundaire oorzaken.¹⁸ Als we namelijk gewaarworden dat bepaalde ideeën van de zintuigen constant worden opgevolgd door andere ideeën, terwijl we weten dat wijzelf dit niet hebben veroorzaakt, schrijven we onmiddellijk macht en activiteit toe aan de ideeën zelf en vatten we het ene op als de oorzaak van het andere; niets kan absurder en onbegrijpelijker zijn dan dit. Als we bijvoorbeeld hebben vastgesteld dat we, wanneer we met het gezichtsvermogen een bepaalde ronde, lichtgevende gestalte hebben waargenomen, tegelijkertijd met de tastzin het idee, of de gewaarwording, die 'warmte' heet ervaren, leiden we daaruit af dat de zon de oorzaak is van deze warmte. Evenzo zijn we geneigd, als we ervaren dat de beweging en botsing van lichamen gepaard gaat met geluid, om te menen dat het laatste gegeven een gevolg is van het eerste.

33. De ideeën die door de Schepper van de natuur worden ingeprent in de zintuigen worden 'werkelijke dingen' genoemd en die welke in de verbeelding worden opgewekt, en die minder regelmatig, levendig en bestendig zijn, worden met de passende benaming aangeduid als 'ideeën' of als 'beelden van dingen', die ze nabootsen en vertegenwoordigen. Onze gewaarwordingen zijn dan, al zijn ze geenszins net zo levendig en bepaald, niettemin ideeën, hetgeen wil zeggen dat ze in de geest bestaan, oftewel daardoor worden waargenomen, en wel net zo waarlijk als de ideeën die deze zelf vormt. Weliswaar hebben de ideeën van de zintuigen meer werkelijkheid in zich – hetgeen betekent dat ze krachtiger, geordender en samenhangender zijn – dan de ideeën die de geest vormt, maar dit is geen reden om te menen dat ze buiten de geest bestaan. Ze zijn ook minder afhankelijk van de geest, oftewel de denkende substantie die ze gewaarwordt, in de zin dat ze worden voortgebracht door de wil van een andere, krachtigere geest, maar ze zijn niettemin ideeën en geen enkel idee, of het nu zwak is of sterk, kan anderszins bestaan dan in een geest die het waarneemt.

34. Het is, alvorens we verdergaan, noodzakelijk om enige tijd te besteden aan het beantwoorden van tegenwerpingen die vermoedelijk worden geuit tegen de beginselen die hierboven zijn uiteengezet. Als ik hierbij te breed-

¹⁸ In deze door Thomas van Aquino verdedigde opvatting gaat het om door God bepaalde oorzaken, die voor hun bestaan afhankelijk zijn van God maar wel een eigen activiteit vertonen, zodat Gods invloed op de wereld zoals die door de mens wordt gekend indirect is.

sprakig overkom op degenen die snel van begrip zijn, hoop ik dat ze mij dit zullen vergeven; mensen leren zulke dingen nu eenmaal niet allen even eenvoudig en ik wil graag door eenieder begrepen worden. Welnu, ten eerste kan tegengeworpen worden: 'Volgens de voornoemde beginselen wordt alles wat werkelijk en substantieel is in de natuur uit de wereld verdreven, terwijl een illusoir stelsel van ideeën in plaats daarvan zijn in-trede doet. Alle dingen die bestaan, bestaan slechts in de geest, hetgeen wil zeggen dat ze uitsluitend voorgesteld worden. Wat wordt er dan van de zon, de maan en de sterren? Hoe moeten we huizen, rivieren, bergen, bomen, stenen en zelfs onze eigen lichamen opvatten? Zijn al deze dingen slechts waanvoorstellingen en illusies van de verbeelding?'

Op al deze tegenwerpingen, en op welke soortgelijke andere ook maar mogen worden geopperd, antwoord ik dat we door het aanvaarden van de aangevoerde beginselen van geen enkel ding in de natuur gespeend zijn. Alles wat we zien, voelen, horen of op welke wijze dan ook bevatten of begrijpen blijft net zo zeer veiliggesteld en is net zo zeker als het ooit was. Er is een natuur der dingen¹⁹ en het onderscheid tussen werkelijke dingen en waanvoorstellingen behoudt zijn volledige kracht. Dit volgt overduidelijk uit paragrafen 29, 30 en 33, waar we hebben aangetoond wat wordt bedoeld met 'werkelijke dingen', in tegenstelling tot waanvoorstellingen of ideeën die we zelf vormen; op grond daarvan bestaan deze alle gelijkelijk in de geest en ze komen in die zin overeen dat ze ideeën zijn.

35. Ik bestrijd niet dat ook maar één van de dingen die we begrijpen, hetzij door zintuiglijke waarneming, hetzij door nadenken, bestaat. Dat de dingen die ik met mijn ogen zie en met mijn handen aanraak werkelijk bestaan, trek ik geenszins in twijfel. Het enige waarvan we het bestaan ontkennen is datgene wat filosofen 'materie' of 'lichamelijke substantie' noemen. Hierdoor wordt geen schade berokkend aan het overige deel van de mensheid, dat, zo waag ik te zeggen, het gemis niet zal opmerken. Het is duidelijk dat een atheïst de franje van een betekenisloze benaming zoekt om zijn goddeloosheid te ondersteunen en de filosofen zullen misschien ontdekken dat ze een goede aanleiding hebben verloren om zich met futiliteiten bezig te houden en te redetwisten.

36. Mocht iemand menen dat dit afbreuk doet aan het bestaan van dingen, oftewel de werkelijkheid ervan, dan heeft hij allerminst begrepen wat hierboven in de duidelijkste bewoordingen die ik kan bedenken is aangevoerd. Hier volgt een samenvatting van datgene wat ik heb gesteld. Er zijn

19 Berkeley gebruikt de Latijnse frase 'rerum natura'.

geestelijke substanties, geesten, of menselijke zielen, die ideeën naar believen bij zichzelf oproepen door dit te willen; deze ideeën zijn echter zwak en onbestendig in vergelijking met andere, die ze met de zintuigen waarnemen en die, doordat ze erin worden ingeprent in overeenstemming met bepaalde regels, oftewel natuurwetten, ervan blijk geven de gevolgen te zijn van een geest die machtiger en wijzer is dan menselijke geesten. Van de tweede soort ideeën wordt gezegd dat ze meer werkelijkheid in zich bevatten dan die van de eerste soort, waarmee wordt bedoeld dat ze sterker beroeren en geordender en scherper zijn en dat ze geen bedenksels van de geest zijn die ze gewaarwordt. In deze zin is de zon die ik overdag zie de werkelijke zon, terwijl die welke ik me 's nachts voorstel daarvan het idee is. Bij deze opvatting van 'werkelijkheid' is het overduidelijk dat elke plant, elke ster, elk mineraal en, in algemene zin, elk deel van het wereldstelsel net zozeer een werkelijk ding is volgens onze beginselen als volgens welke andere beginselen ook. Of anderen onder 'werkelijkheid' iets anders verstaan dan ikzelf kunnen ze vaststellen door, zo verzoek ik ze, bij zichzelf te rade te gaan.

37. Men kan tegenwerpen dat het in elk geval zo is dat wij alle lichamelijke substanties wegnemen. Hierop antwoord ik: als het woord 'substantie' in de *alledaagse* zin wordt opgevat, als combinatie van waarneembare kenmerken als uitgebreidheid, vastheid en gewicht, dan kunnen we er niet van beschuldigd worden dit weg te nemen. Als het daarentegen wordt opgevat in een *filosofische* zin, namelijk als ondersteuning van accidenten, oftewel kenmerken buiten de geest, erken ik grif dat we het wegnemen, als althans kan worden gesteld dat men iets kan wegnemen wat nooit enigerwijs heeft bestaan, zelfs niet in de verbeelding.

38. U kunt nu opmerken dat het erg vreemd voorkomt om te zeggen dat we ideeën eten en drinken en ons kleden met ideeën. Ik erken dit; het woord 'idee' wordt in de alledaagse taal niet gebruikt om de diverse samenstellingen van waarneembare kenmerken die 'dingen' worden genoemd aan te duiden en het staat vast dat een uitdrukking die afwijkt van het taalgebruik waarmee men vertrouwd is vreemd en belachelijk moet overkomen. Dit staat echter los van de *waarheid* van de stelling, die, al is het door middel van andere woorden, niets meer aangeeft dan dat we worden gevoed en ons kleden met de dingen die we onmiddellijk met onze zintuigen waarnemen. Van de hardheid, zachtheid, kleur, smaak, warmte, kou, vorm en soortgelijke kenmerken, die tezamen de diverse soorten levensmiddelen en kleding vormen, is aangetoond dat ze alleen in de geest die ze waarneemt bestaan en dit is alles wat wordt bedoeld als ze 'ideeën' worden genoemd; als het woord 'idee' net zo gebruikelijk was als het

woord 'ding', zou het eerste niet vreemder of belachelijker overkomen dan het tweede.

Het gaat mij niet om de *gepastheid* van uitdrukkingen, maar om de *waarheid* ervan. Als u het dan ook met me eens bent dat we de directe voorwerpen van zintuiglijke waarneming, die slechts kunnen bestaan als ze worden waargenomen en niet buiten de geest, eten en drinken en ons ermee kleden, zal ik grif toegeven dat het passender is, of meer overeenstemmend met de gewoonte, dat ze 'dingen' moeten worden genoemd in plaats van 'ideeën'.

56

39. Als men mij vraagt waarom ik gebruikmaak van het woord 'idee' en niet, in overeenstemming met de gewoonte, de benaming 'ding' hanteer, dan is mijn antwoord dat ik dit om twee redenen doe. Ten eerste omdat de term 'ding', in tegenstelling tot 'idee', gewoonlijk verondersteld wordt iets aan te duiden wat buiten de geest bestaat, en ten tweede omdat 'ding' een meeromvattende betekenis heeft dan 'idee': het omvat zowel geesten, oftewel denkende dingen, als ideeën. Aangezien de voorwerpen van de zintuiglijke waarneming dan ook alleen in de geest bestaan en zonder gedachten en inactief zijn, heb ik ervoor gekozen om ze aan te duiden met het woord 'idee', dat wijst op deze eigenschappen.

40. *Ten eerste* kan iemand hierop echter antwoorden dat hij, wat we ook aanvoeren, op zijn zintuigen zal blijven vertrouwen en geen enkele redenering, hoe geloofwaardig die ook moge zijn, zal laten prevaleren boven de zekerheid die de zintuigen bieden. Het zij zo, zeg ik daarop, en verdedig de betrouwbaarheid van de zintuigen zozeer als u wilt; wij doen hetzelfde. Dat datgene wat ik zie, hoor en voel bestaat, hetgeen wil zeggen dat het door mij wordt waargenomen, betwijfel ik niet meer dan mijn eigen bestaan. Ik zie echter niet in hoe kan worden volgehouden dat datgene wat de zintuigen aandragen als bewijs geldt voor het bestaan van iets wat *niet* wordt waargenomen door middel van de zintuigen. We zijn er niet op uit om van iemand een scepticus te maken, waarbij hij zijn zintuigen wantrouwt. Het tegengestelde is juist het geval: we kennen deze alle denkbare kracht en betrouwbaarheid toe. Er bestaan geen beginselen die minder goed verenigbaar zijn met scepticisme dan die welke wij hebben uiteengezet, zoals verderop helder zal worden aangetoond.

41. *Ten tweede* kan men tegenwerpen dat er een groot verschil bestaat tussen werkelijk vuur en het idee van vuur en tussen enerzijds dromen en zich voorstellen dat men zich brandt en anderzijds zich daadwerkelijk branden. Deze en soortgelijke tegenwerpingen kan men aanvoeren tegen onze leerstellingen. Wat hierop mijn antwoord is volgt overduidelijk uit

datgene wat al is gesteld en ik voeg daaraan hier slechts toe: als werkelijk vuur zeer sterk verschilt van het idee van vuur, dan verschilt de werkelijke pijn die het veroorzaakt ook zeer sterk van het idee van die pijn. Toch zal niemand beweren dat werkelijke pijn bestaat of zelfs zou kunnen bestaan in een wezen dat niet waarneemt, oftewel buiten de geest; hetzelfde geldt voor het idee ervan.

42. *Ten derde* kan men tegenwerpen: 'De dingen die we zien bestaan daadwerkelijk buiten onszelf, oftewel op een bepaalde afstand van onszelf, zodat deze niet in de geest bestaan; het is immers absurd om te stellen dat de dingen die men op een afstand van vele kilometers ziet zo dicht bij ons zijn als onze eigen gedachten.' In mijn antwoord hierop verzoek ik degene die dit aanvoert om te overwegen dat we in een droom vaak dingen waarnemen alsof ze zich op grote afstand van ons bevinden, terwijl erkend wordt dat die dingen slechts in de geest bestaan.

43. Om meer helderheid omtrent deze kwestie te verkrijgen kan het de moeite lonen om na te gaan hoe we zowel afstand als de dingen die zich op een afstand van ons bevinden met het gezichtsvermogen gewaarworden. Het gegeven dat we daadwerkelijk uitwendige ruimte en daarin werkelijk bestaande lichamen zien – sommige dichterbij dan andere – lijkt immers strijdig met datgene wat is gesteld, namelijk dat ze geenszins buiten de geest bestaan. Het is de beschouwing van dit vraagstuk geweest die heeft geleid tot het schrijven van mijn *Essay Towards a New Theory of Vision*, een werk recentelijk daarop is verschenen. Daarin wordt aangetoond dat afstand, of uitwendigheid, niet direct uit zichzelf door het gezichtsvermogen wordt waargenomen en ook niet wordt begrepen of bepaald door de lijnen en hoeken of iets waarmee het noodzakelijk verband houdt, en dat het zich daarentegen slechts aan onze gedachten voordoet door middel van bepaalde zichtbare ideeën en gewaarwordingen die met het zicht gepaard gaan, die op zichzelf geen gelijkenis vertonen met, en zich niet verhouden tot, afstand of dingen die zich op een afstand bevinden.

Op grond van een associatie die we door de ervaring leren kennen, echter, verlenen de ideeën een betekenis aan afstand en aan de dingen op afstand, en raken we ermee bekend, net zoals woorden van eender welke taal ons bekend maken met de ideeën waarvoor ze model staan. Zodoende zal een man die blindgeboren is niet, zodra hij voor het eerst kan zien, denken dat de dingen die hij ziet buiten de geest bestaan, oftewel zich op enige afstand van hemzelf bevinden. De lezer zij hiervoor verwezen naar paragraaf 41 van het zojuist genoemde werk.

44. De ideeën van het gezichtsvermogen en de tastzin vormen twee categorieën die geheel onderscheiden en onderling verschillend zijn. De eerste categorie bestaat uit tekens en voorbodes van de ideeën die tot de tweede behoren. In het *Essay Towards a New Theory of Vision* is al aangetoond dat de voorwerpen die men werkelijk ziet niet buiten de geest bestaan en evenmin de beelden zijn van uitwendige dingen. Ik heb in dat werk verondersteld dat het tegendeel geldt voor tastbare voorwerpen, maar niet omdat het nodig was om die algemene dwaling te veronderstellen, maar omdat dat werk specifiek gericht was op het *zicht* en het dan ook bezijden mijn doel was om die dwaling te onderzoeken en te weerleggen.

De ideeën van het gezichtsvermogen, voor zover we door middel daarvan afstand en dingen die zich op een afstand van ons bevinden ervaren, verwijzen ons, strikt genomen, dan ook niet naar dingen die zich daadwerkelijk op een afstand van ons bevinden en geven deze niet weer, maar wijzen ons er slechts op welke ideeën van de tastzin worden ingeprent in de geest bij bepaalde *tijdsafstanden* en ten gevolge van bepaalde handelingen. Uit datgene wat in het voorafgaande en in onder andere paragraaf 147 van het *Essay Towards a New Theory of Vision* is gesteld volgt, meen ik, overduidelijk dat zichtbare ideeën de taal vormen waardoor de heersende geest, van wie we afhankelijk zijn, ons duidelijk maakt welke ideeën van de tastzin hij van plan is in ons in te prenten in het geval we een bepaalde beweging in ons eigen lichaam teweegbrengen. Voor een uitvoeriger uitleg over deze kwestie verwijs ik de lezer naar het *Essay* zelf.

45. *Ten vierde* kan men tegenwerpen: 'Uit de bovenvermelde beginselen volgt dat dingen op elk moment worden vernietigd en opnieuw worden geschapen. De voorwerpen van de zintuigen bestaan alleen als ze worden waargenomen, zodat de bomen in de tuin of de stoelen in de woonkamer slechts zolang bestaan als er iemand aanwezig is om ze waar te nemen. Zodra ik mijn ogen sluit, wordt het meubilair in de kamer tot niets teruggebracht en ik hoef ze maar te openen of het is alweer herschapen.' Ter beantwoording hiervan verwijs ik de lezer naar datgene wat is gesteld in paragrafen 3, 4 en volgende, waarbij ik van hem verlang dat hij bedenkt of hij met het daadwerkelijk *bestaan* van een idee iets bedoelt wat verschilt van het *waarnemen* ervan. Wat mijzelf betreft: ik heb mijn onderzoek zo zorgvuldig mogelijk verricht en heb niets kunnen ontdekken wat die woorden anders kunnen betekenen.

Ik verzoek de lezer nogmaals om zijn gedachten te ordenen en zich niet door woorden te laten bedriegen. Als hij zich kan voorstellen dat het mogelijk is dat zijn ideeën of de dingen waarvoor ze model staan bestaan zonder waargenomen te worden, zal ik mijn argumentatie staken, maar als hij dit niet kan, moet hij erkennen dat het onredelijk van hem is om

zich op te werpen als verdediger van iets waarvan hij niets weet en te denken mij ervan te kunnen beschuldigen een absurde positie in te nemen wanneer ik weiger stellingen te onderschrijven die gespeend zijn van betekenis.

46. Het is niet ongerechtvaardigd om na te gaan in hoeverre deze vermeende absurditeiten voor de algemeen aanvaarde beginselen in de filosofie zelf een probleem vormen. Men meent dat het absurd is om te denken dat alle zichtbare voorwerpen om me heen tot niets teruggebracht worden zodra ik mijn ogen sluit, maar is dit niet precies wat filosofen algemeen als waarheid erkennen als ze eendrachtig stellen dat licht en kleuren – de enige werkelijke en directe voorwerpen die het zicht vangt – niets meer dan gewaarwordingen zijn, die slechts zolang bestaan als ze worden waargenomen? Verder is de gedachte dat dingen op elk moment geschapen worden, ook al komt deze op sommigen zeer ongeloofwaardig voor, gemeengoed in de doctrines van de scholastici. Zij menen immers, ook al denken ze dat materie bestaat en dat het ondermaanse volledig daaruit is opgebouwd, dat materie niet kan bestaan zonder dat God het in stand houdt, waarbij volgens hen een continue schepping aan de orde is.

47. Als men even nadenkt beseft men dat, zelfs als we het bestaan van materie, oftewel lichamelijke substantie, aanvaarden, het onvermijdelijk uit de beginselen die nu algemeen aanvaard zijn volgt dat geen enkel individueel lichaam, van welke soort dan ook, bestaat zolang het niet wordt waargenomen. Uit paragraaf 11 en volgende volgt namelijk overduidelijk dat 'materie', waarvan filosofen volhouden dat het bestaat, iets onbegrijpelijks is wat geen van de individuele kenmerken heeft waardoor de lichamen die met de zintuigen worden waargenomen van elkaar worden onderscheiden. Om dit verder te verduidelijken moet ik opmerken dat de oneindige deelbaarheid van materie tegenwoordig algemeen aanvaard wordt, althans door de meest vooraanstaande en voortreffelijke filosofen, die dit op grond van de aanvaarde beginselen onweerlegbaar aantonen.

Hieruit volgt dat elk deeltje materie bestaat uit oneindig veel delen, die niet met de zintuigen worden waargenomen. De reden waarom een bepaald lichaam een eindige omvang lijkt te hebben, oftewel slechts een eindig aantal delen aan de zintuigen toont, is dan ook niet dat het niet meer dan dat aantal bevat, aangezien het op zichzelf uit een *oneindig* aantal delen bestaat, maar heeft als oorzaak dat de zintuigen niet voldoende scherp zijn om ze te kunnen onderscheiden. Naarmate een zintuig dan ook scherper wordt, neemt het een groter aantal delen in het voorwerp waar, hetgeen betekent dat het voorwerp groter lijkt en zijn vorm anders verschijnt, waarbij de delen in de uiteinden die voorheen onwaarneem-

baar waren nu duidelijk worden en het in lijnen en hoeken begrenzen die sterk verschillen van die welke door een minder scherp zintuig worden waargenomen. Na verloop van tijd, als verscheidene veranderingen in grootte en vorm zich hebben voorgedaan en het zintuig oneindig scherp wordt, zal het lichaam oneindig groot lijken te zijn. Tijdens dit proces vindt geen verandering plaats in het lichaam, maar alleen in het zintuig. Elk lichaam, op zichzelf beschouwd, is oneindig uitgebreid en bijgevolg gespeend van vorm en gestalte.

60

Hieruit volgt dat, zelfs als we met de zekerheid van het bestaan van materie instemmen, het net zo zeker is, zoals de materialisten zelf – op grond van hun eigen beginselen – zullen moeten erkennen, dat de individuele lichamen die met de zintuigen worden waargenomen niet buiten de geest bestaan, net zomin als iets soortgelijks. Materie en elk deeltje ervan is volgens hen oneindig en zonder vorm. Het is de geest die de verscheidenheid in lichamen vormt waaruit de waarneembare wereld is samengesteld en geen enkel lichaam bestaat langer dan het wordt waargenomen.

48. Als we hierop reflecteren, stellen we vast dat de tegenwerping die in paragraaf 45 is geopperd niet terecht als weerlegging van de beginselen die we hebben uiteengezet kan worden beschouwd, zodat in feite geen tegenwerping tegen onze opvattingen wordt geopperd. We huldigen namelijk daadwerkelijk de opvatting dat de voorwerpen van zintuiglijke waarneming niets anders zijn dan ideeën, die niet bestaan zonder waargenomen te worden, maar kunnen daaruit niet afleiden dat ze alleen bestaan zolang ze door ons worden waargenomen, aangezien er een andere geest kan bestaan die ze waarneemt, ook al doen wij het niet. Zeg ik dat lichamen geen bestaan hebben buiten de geest, dan moet men mij niet zo begrijpen als zou ik de ene of de andere geest bedoelen; ik bedoel daarentegen *alle geesten*, eender welke. Uit de bovenvermelde beginselen volgt dan ook niet dat lichamen op elk moment worden vernietigd en geschapen, oftewel niet bestaan in de intervallen tussen de perioden waarin we ze waarnemen.

49. *Ten vijfde* kan men eventueel tegenwerpen: 'Als uitgebreidheid en vorm alleen in de geest bestaan, moet de geest uitgebreid zijn en een vorm hebben, aangezien uitgebreidheid een hoedanigheid of eigenschap is, die (om het jargon van de scholastici te gebruiken) een predicaat is van het subject waarvan het deel uitmaakt.'²⁰ Hierop antwoord ik dat deze ken-

20 'Subject' (afgeleid van het middeleeuws Latijnse 'subjectum', dat kan worden vertaald als 'het onderliggende') heeft hier dezelfde betekenis als 'substantie', waarbij de predicaten eigenschappen zijn die niet zelfstandig kunnen bestaan (vgl. noot 13).

merken slechts zolang in de geest zijn als deze ze waarneemt, dat wil zeggen, niet door middel van een hoedanigheid of kenmerk, maar slechts door middel van een idee. Uit het gegeven dat uitgebreidheid alleen in de ziel, of geest, bestaat volgt niet dat deze zelf uitgebreid is, net zomin als uit het – algemeen aanvaarde – gegeven dat rood en blauw niet buiten de ziel, of geest, bestaan volgt dat deze zelf uit deze kleuren bestaat.

Wat betreft datgene wat filosofen beweren over subject en hoedanigheid: dit komt voor als zeer ongefundeerd en onbegrijpelijk. In de stelling 'Een dobbelsteen is hard, uitgebreid en vierhoekig', bijvoorbeeld, duidt het woord 'dobbelsteen' volgens hen een subject, of substantie, aan, onderscheiden van de hardheid, uitgebreidheid en vorm die daarvan de predicaten zijn en waarin ze bestaan. Ik kan dit niet bevatten; mij lijkt een dobbelsteen niets anders te zijn dan de dingen die als hoedanigheden of accidenten worden geduid. Te zeggen dat een dobbelsteen hard, uitgebreid en vierkant is, is niet hetzelfde als het toekennen van die kenmerken aan een subject dat er afgezonderd van bestaat en ze ondersteunt, maar slechts een uitleg van de betekenis van het woord 'dobbelsteen'.

50. *Ten zesde* kunt u zeggen: 'Vele dingen worden verklaard door materie en beweging; als ze worden weggenomen, wordt de gehele corpusculaire filosofie opgeheven en worden de beginselen van het mechanisme, op grond waarvan men er zo goed in is geslaagd de verschijnselen te verklaren, ondermijnd.'²¹ Het komt hierop neer: bij alle voortgang die klassieke dan wel moderne filosofen hebben bereikt bij het onderzoek van de natuur wordt het werkelijke bestaan van lichamelijke substantie, oftewel materie, verondersteld.'

Hierop antwoord ik dat voor geen enkel verschijnsel geldt dat het beter wordt verklaard als men dit bestaan veronderstelt dan wanneer men dat niet doet, zoals eenvoudig kan worden aangetoond aan de hand van enkele individuele gevallen. Het verklaren van de verschijnselen is hetzelfde als aantonen waarom we in bepaalde gevallen bepaalde ideeën ervaren. Geen enkele filosoof wendt echter voor te verklaren hoe materie op een geest kan inwerken of daarin een idee kan voortbrengen. Het is dan ook overduidelijk dat de veronderstelling dat materie bestaat voor de natuurfilosofie zinloos is.²² Daarnaast doen degenen die proberen om zaken te

21 De corpusculaire filosofie is de filosofie waarnaar Berkeley in § 47 van Deel 1 verwijst: de opvatting dat materie bestaat en oneindig deelbaar is. Het mechanisme, dat ermee verwant is, is de filosofie die verschijnselen duidt door een beroep te doen op een fysieke oorzaak, waarbij het bestaan van materie een cruciale rol speelt.

22 In Berkeley's tijd werden de huidige natuurwetenschappen nog niet als zelfstandige disciplines onderscheiden; het onderzoek dat gericht is op het duiden van natuurlijke verschijnselen – en in deze benadering niet steeds goed te scheiden valt van metafysica – valt onder de noemer 'natuurfilosofie'. In de tekst zijn de termen 'filosofie' en 'natuurfilosofie' (en de termen 'filosoof' en 'natuurfilosoof') synoniemen.

verklaren geen beroep op een lichamelijke substantie, maar op vorm, beweging en andere kenmerken, die in feite niets anders zijn dan ideeën en daarom van niets de oorzaak kunnen zijn, zoals al is aangetoond; zie daarvoor paragraaf 25.

62

51. *Ten zevende* kan nu worden gevraagd: 'Komt het niet vreemd voor om de natuurlijke oorzaken weg te nemen en de directe werking van geesten als enige oorzaak te aanvaarden en zouden we, als deze beginselen worden aanvaard, bijvoorbeeld niet langer moeten zeggen dat vuur verwarmt of water afkoelt, maar dat een *geest* verwarmt of afkoelt? Zou iemand die zich zo uitdrukt niet terecht het mikpunt van spot worden?' Hierop antwoord ik bevestigend; in zulke gevallen 'moeten we denken zoals de geleerden en spreken zoals het volk.'²³ Degenen die de bewijzen voor het copernicaanse stelsel hebben aanvaard en van de waarheid ervan zijn overtuigd zeggen niettemin dat de zon opkomt, ondergaat of op haar hoogste punt staat en als ze een andere, gekunstelde, manier van spreken hanteerden, zou dit zonder twijfel zeer belachelijk overkomen. Als men even nadenkt over datgene wat hier wordt gezegd, zal blijken dat het aanvaarden van onze leerstelling geen enkele wijziging of hinder meebrengt voor het normale taalgebruik.

52. Voor het dagelijks leven kunnen alle bewoordingen behouden worden, zolang ze in ons de gepaste gevoelens of instellingen opwekken om zo te handelen als nodig is ten behoeve van ons welzijn, hoe onwaar ze, strikt genomen en theoretisch beschouwd, ook mogen zijn. Dit is zelfs onver-

23 Het gaat om een citaat zonder bronvermelding, dat als volgt luidt: '[...] we ought to think with the learned, and speak with the vulgar.' Berkeley haalt mogelijk Roger Bacon aan, die (zelf naar Aristoteles verwijzend) zegt: '[...] sentiendum est ut pauci, licet loquendum sit ut plures [...].'*Opus Majus*, Deel 1, Hoofdstuk 4. Deze tekst correspondeert overigens niet precies met datgene wat Berkeley zegt, want de letterlijke vertaling is: 'gedacht moet worden zoals de weinigen, hoewel gesproken moet worden zoals de meesten'. Berkeley interpreteert 'weinigen' dan als de enkele geleerden. Volgens sommige commentatoren betreft het een citaat van Augustinus Niphus (die na Roger Bacon leefde), uit diens *Aristotelis de Generatione et Corruptione, Liber Augustino Nipho Philosopho Suessano Interprete et Expositose*, Boek 1, maar daarin is de woordvolgorde anders (en ook hier wijkt de letterlijke betekenis af), omdat diens tekst luidt: '[...] loquendum [...] est ut plures: sentiendum ut pauci [...]'. (In letterlijke vertaling: 'gesproken moet worden als de meesten; gedacht moet worden zoals de weinigen'.) Roger Bacons naamgenoot Francis Bacon presenteert een licht afwijkende formulering ('vulgus' betekent volk; 'esse' wordt gebruikt vanwege de zinsstructuur): '[...] loquendum esse ut vulgus, sentiendum ut sapientes [...]' (*De Dignitate et Augmentis Scientiarum*, Boek 5, Hoofdstuk 4).

mijdelijk, aangezien de gewoonte bepaalt wat gepast is en de taal wordt aangepast aan de heersende opvattingen, die niet steeds de grootste waarheid bevatten. Het is bijgevolg onmogelijk, zelfs bij de meest diepgravende filosofische redeneringen, om de geneigdheid en geest van de taal die we spreken zo te wijzigen dat we te allen tijde voorkomen dat twistzieke mensen aanleiding zien om moeilijkheden en tegenstrijdigheden voor te wenden. Een oprechte en onbevangen lezer, daarentegen, leidt de betekenis af uit het doel en de teneur van een betoog, acht slaand op de samenhang ervan, en is toegeeflijk inzake de onzorgvuldigheden van taal, die door het gebruik onvermijdelijk zijn ontstaan.

53. Wat betreft de opvatting dat er geen lichamelijke oorzaken bestaan: deze is in het verleden door een aantal scholastici verdedigd en recentelijk door een aantal moderne filosofen, die het bestaan van materie weliswaar erkennen, maar denken dat God de enige directe oorzaak is van alle dingen. Deze denkers zagen in dat geen van de voorwerpen van zintuiglijke waarneming enige macht of activiteit bevat en dat dit bijgevolg net zo zeer geldt voor alle lichamen waarvan ze het bestaan buiten de geest veronderstelden als voor de directe voorwerpen van zintuiglijke waarneming. Ze veronderstellen dat er ontelbaar veel geschapen dingen bestaan, die echter, zo geven ze toe, geen enkel resultaat in de natuur kunnen bewerkstelligen en dus zijn geschapen zonder enig doel te dienen, aangezien God alles net zo goed had kunnen inrichten zonder deze dingen; hoewel we moeten erkennen dat dit mogelijk is, is het een zeer onbegrijpelijke en onzinnige aanname.

54. *Ten achtste* kunnen sommigen in de universele instemming die mensen geven een onweerlegbaar argument zien ten faveure van het bestaan van materie, oftewel uitwendige dingen: 'Moeten we veronderstellen dat alle mensen zich vergissen en, zo ja, welke oorzaak kan dan worden aangewezen voor een dermate wijdverspreide en overheersende dwaling?'

Hierop antwoord ik in de eerste plaats dat een nauwkeurig onderzoek wellicht aantoonde dat het aantal mensen dat werkelijk gelooft in het bestaan van materie, oftewel dingen buiten de geest, niet zo groot is als men denkt. Strikt genomen is het onmogelijk om iets te geloven wat een tegenspraak bevat of zonder betekenis is; de kwestie of de voorafgaande formuleringen van deze aard zijn laat ik aan het oordeel van de onpartijdige lezer. In een bepaalde zin kan men inderdaad volhouden dat mensen denken dat materie bestaat: ze handelen alsof de directe oorzaak van hun gewaarwordingen, die ze elk moment ervaren en die nabij is, een bepaald verstandeloos wezen is. Dat ze een helder begrip hebben van een betekenis die deze woorden aanduiden en er zich een vaststaand, theoretisch

oordeel over vormen is echter iets wat ik me niet kan voorstellen. Dit is niet het enige geval waarin mensen zichzelf bedriegen door zich in te beelden dat ze stellingen die ze vaak hebben gehoord geloven, terwijl deze in wezen geen betekenis hebben.

55. In de tweede plaats is het gegeven dat een begrip algemeen en standvastig wordt aangehangen, hoezeer ook, een zwak argument om de waarheid ervan te bewijzen voor eenieder die nagaat hoeveel vooroordelen en onwaarheden overal met de grootste volharding worden omarmd door het onnadenkende deel (en dat vormt de overgrote meerderheid) der mensheid. Eertijds werden de tegenvoeters en de beweging van de aarde als monsterlijke absurditeiten beschouwd, zelfs door geleerden; als men dan bedenkt hoe gering hun aandeel is in de mensheid als geheel, wordt duidelijk dat de instemming met deze begrippen tegenwoordig slechts zeer onbestendig is.

56. *Ten negende* kan men ons verzoeken om een oorzaak van dit vooroordeel te geven en te verklaren waarom het is aanvaard. Hierop antwoord ik: mensen zijn zich ervan bewust verscheidene ideeën te ervaren die ze niet zelf teweeggebracht hebben, in de zin dat deze niet intern tot stand zijn gekomen en niet van hun wil afhankelijk zijn, op grond waarvan ze zijn gaan denken dat die ideeën, oftewel voorwerpen van gewaarwording, een bestaan hebben dat onafhankelijk is van de geest en dat ze buiten de geest bestaan, zonder ooit te overwegen dat hun woorden een tegenspraak bevatten. Filosofen, echter, hebben helder ingezien dat de onmiddellijke voorwerpen van waarneming niet buiten de geest bestaan en hebben zo in bepaalde mate de dwaling van het volk gecorrigeerd, maar ze hebben ondertussen een andere begaan, die niet minder vreemd voorkomt, namelijk dat er bepaalde voorwerpen zijn die werkelijk buiten de geest bestaan en wier bestaan, met andere woorden, verschilt van het waargenomen worden ervan, waarvan onze ideeën slechts beelden of gelijkenissen zijn, die door die voorwerpen in de geest worden ingeprent. Deze gedachte van de filosofen heeft dezelfde oorzaak, namelijk dat ze zich er bewust van zijn dat ze hun eigen gewaarwordingen niet hebben teweeggebracht, beseffend dat deze van buitenaf worden ingeprent en dat deze dus een andere oorzaak moeten hebben dan de geesten waarin ze worden ingeprent.

57. Waarom veronderstellen de filosofen dat de ideeën van de zintuigen in ons worden opgeroepen door dingen, naar hun gelijkenis, in plaats van een beroep te doen op een geest als het enige actieve wezen? Dit kan door de volgende redenen worden verklaard. In de eerste plaats zijn ze onbekend met de tegenspraak die zich zowel voordoet in de veronderstelling

dat er uitwendige dingen bestaan die op onze ideeën lijken als in de toeschrijving van kracht of activiteit aan die dingen. In de tweede plaats wordt de hoogste geest, die deze ideeën in onze geesten opwekt, niet gepreciseerd en beperkt tot onze blik door een bepaalde eindige verzameling zintuiglijke ideeën, zoals bij menselijke actieve wezens gebeurt door hun omvang, gelaatskleur, ledematen en bewegingen.

In de derde plaats zijn de effecten van zijn handelen regelmatig en gelijkvormig. Steeds wanneer de loop der natuur wordt onderbroken door een wonder staan mensen klaar om de aanwezigheid van een hogere geest te erkennen, maar wanneer we de dingen op de normale wijze zien verlopen, is dit voor ons geen enkele aanleiding tot beschouwing. Al is hun orde en aaneenschakeling een argument voor de grootste wijsheid, macht en goedheid van de Schepper ervan, deze is zo bestendig en we zijn er zo mee vertrouwd dat we ze niet als de directe gevolgen beschouwen van een vrije geest, met name omdat onbestendigheid en veranderlijkheid in het handelen, al is het een onvolmaaktheid, wordt gezien als een kenmerk van vrijheid.

58. *Ten tiende* kan worden tegengeworpen: 'De begrippen die worden gepresenteerd zijn onverenigbaar met diverse solide waarheden in de filosofie en de wiskunde. Dat de aarde beweegt wordt tegenwoordig bijvoorbeeld algemeen door astronomen als waar erkend, gebaseerd op zeer heldere en overtuigende argumenten; op grond van de bovenvermelde beginselen, echter, kan zoiets niet het geval zijn. Beweging is immers slechts een idee, zodat het niet bestaat als het niet wordt waargenomen; de beweging van de aarde wordt echter niet zintuiglijk waargenomen.'

Hierop antwoord ik dat men zal vaststellen dat deze leerstelling, mits goed begrepen, overeenstemt met de beginselen die we hebben aangevoerd. De vraag of de aarde beweegt of niet komt in feite namelijk slechts neer op de vraag of we reden hebben om uit datgene wat door astronomen is waargenomen af te leiden dat we, als we ons in bepaalde omstandigheden bevonden, in een bepaalde positie en op een bepaalde afstand van de aarde en de zon, zouden waarnemen dat de aarde in het gehele hemelgewelf beweegt en in alle opzichten als een van de planeten verschijnt, hetgeen met de rede afgeleid kan worden uit de verschijnselen, in overeenstemming met de erkende natuurwetten, voor het betwijfelen waarvan we geen reden hebben.

59. We kunnen uit de aaneenschakeling en opeenvolging van ideeën die we in onze geesten hebben ervaren veelal zekere en goedgefundeerde voorspellingen (en niet slechts onzekere gissingen) doen met betrekking tot de ideeën die we ervaren, overeenkomstig een grote aaneenschakeling

van handelingen, en een juist oordeel vellen over datgene wat zich aan ons zou voordoen als we in omstandigheden verkeerden die zeer verschillen van die waarin we ons nu bevinden. Hierin bestaat de kennis van de natuur, waarvan het nut en de zekerheid goed behouden kunnen blijven in overeenstemming met datgene wat is gesteld. Dit kan eenvoudig worden aangevoerd tegen welke soortgelijke tegenwerpingen dan ook die men opwerpt op grond van de grootte van de sterren of een andere ontdekking die in de astronomie of de natuur is gedaan.

66

60. *Ten elfde* kan men vragen: 'Waartoe dienen de opvallende structuur van planten en de bewonderenswaardige machinerie in de delen van dieren? Zouden de groei van planten – inclusief het ontspruiten van bladeren en bloemen – en de bewegingen van dieren niet net zo goed geschieden *met* als *zonder* de verscheidenheid in de binnenste delen die zo elegant zijn geschapen en bij elkaar gebracht, aangezien ze ideeën zijn en dus geen enkele kracht of werking hebben, en evenmin een noodzakelijke verbinding met de gevolgen die eraan worden toegeschreven? Als een geest de directe oorzaak is van alle gevolgen, door zijn goedkeuring, of door een uiting van zijn wil, dan wordt van ons gevraagd om te geloven dat alle prachtige en ingenieuze scheppingen van de mens en de natuur voor niets zijn geweest. Volgens deze opvatting maakt een horlogemaker de veertjes en wieltjes en alle andere delen van een horloge en heeft hij ze daarna zo afgestemd dat ze zich zouden bewegen zoals hij bedoelde, terwijl hij weet dat al zijn handelingen geen doel dienen; het is een denkende geest die de uurwijzer aanstuurt en zo de uren aangeeft. Als dat zo is, waarom kan de denkende geest dit dan niet zelf volbrengen, zonder de horlogemaker de moeite te laten doen om de delen te maken en samen te stellen? Waarom zou een leeg horlogeomhulsel niet net zo goed dienen als een die de onderdelen bevat? Hoe komt het dat steeds wanneer het horloge niet goed loopt een overeenkomstig mankement in het mechaniek kan worden gevonden en het horloge weer functioneert zodra het kundig is hersteld? Hetzelfde kan worden aangevoerd met betrekking tot het gehele mechanisme van de natuur, waarvan een groot deel zo overweldigend prachtig en verfijnd is dat de beste microscoop het nauwelijks kan blootleggen.' Men kan, kortom, vragen hoe op grond van onze beginselen enige aanvaardbare verklaring kan worden geboden voor de ontelbare veelheid aan lichamen en mechanismen die gevormd zijn met de meest verfijnde vaardigheid en hoe er een doel aan kan worden toegeschreven; in de gangbare filosofie worden aan deze lichamen en mechanismen zeer dienstige rollen toebedeeld en verklaren ze een groot aantal verschijnselen.

61. Op al deze tegenwerpingen antwoord ik in de eerste plaats: weliswaar zijn er enkele moeilijkheden met betrekking tot de zeggenschap van de voorzienigheid en het gebruik dat daardoor wordt toegekend aan de diverse delen der natuur die ik met de bovenvermelde beginselen niet heb kunnen oplossen, maar deze tegenwerping legt weinig gewicht in de schaal in het licht van de waarheid en zekerheid van de dingen die a priori kunnen worden aangetoond, met het grootste bewijs. In de tweede plaats: de gangbare beginselen kampen zelf evenzeer met soortgelijke moeilijkheden. Men kan namelijk nog steeds vragen met welk doel God de omwegen van hulpmiddelen en werktuigen zou gebruiken om bepaalde resultaten te bereiken, als ze – zoals niemand kan ontkennen – kunnen worden bewerkstelligd door niets meer dan zijn wilsbesluit, zonder al deze machinerie.

Een zorgvuldigere beschouwing leert ons zelfs dat de tegenwerping overtuigender kan worden gepareerd jegens degenen die beweren dat die mechanismen buiten de geest bestaan; het is immers aangetoond dat vastheid, uitgebreidheid, vorm, beweging en dergelijke datgene ontberen wat nodig is om enig resultaat in de natuur voort te brengen, namelijk activiteit of werkzaamheid. Ik verwijs de lezer naar paragraaf 25. Iemand die veronderstelt dat deze kenmerken bestaan als ze niet worden waargenomen (aangenomen dat dit verondersteld *kan* worden) verricht dan ook een zinloze handeling, want het enige nut dat eraan wordt toegekend, zolang ze niet-waargenomen bestaan, ligt erin dat ze de waarneembare gevolgen voortbrengen die in feite niet kunnen worden toegeschreven aan iets anders dan een geest.

62. Teneinde de moeilijkheid beter te doorgronden moet echter worden bedacht dat het voortbrengen van al deze delen en lichaamsdelen weliswaar niet absoluut noodzakelijk is om enig resultaat voort te brengen, maar wel om dingen op een bestendige, regelmatige wijze voort te brengen, overeenkomstig de natuurwetten. Bepaalde algemene wetten doen zich in de gehele keten van natuurprocessen voor; deze wordt men gewaar door de waarneming en bestudering van de natuur en mensen passen ze toe teneinde kunstmatige dingen te maken, met als doelen het leven te verfraaien en diverse verschijnselen te verklaren. Deze verklaring bestaat slechts in het aantonen van de overeenstemming van een bepaald verschijnsel met de algemene natuurwet, of, met andere woorden, in het ontdekken van de gelijkvormigheid die bestaat in het voortbrengen van natuurprocessen, zoals overduidelijk is voor eenieder die de diverse gevallen nagaat waarin filosofen pretenderen verschijnselen te verklaren.

In paragraaf 31 is aangetoond dat deze regelmatige, bestendige handelwijzen, die door de Hoogste Geest in acht worden genomen, opvallend nuttig zijn. Even duidelijk is dat het weliswaar niet absoluut noodzakelijk

is dat een bepaalde grootte, vorm, beweging en ordening van delen het geval zijn om enig resultaat voort te brengen, maar dat deze wél moeten bestaan om het voort te brengen overeenkomstig de vaststaande mechanische natuurwetten. Zo kan niet ontkend worden dat God, oftewel de denkende geest die de gewone loop der dingen onderhoudt en erover heerst, als hij een wonder wil voortbrengen, alle bewegingen op de wijzerplaat van een horloge kan teweegbrengen, ook als niemand ooit de delen heeft gemaakt en ze in het mechaniek heeft geplaatst; als hij echter handelt overeenkomstig de mechanische wetten, die hij wijselijk heeft bepaald en in de schepping heeft behouden, is het noodzakelijk dat de handelingen van de horlogemaker, die erin bestaan dat hij de delen maakt en correct afstelt, aan de bewegingen op de wijzerplaat voorafgaan en dat een mankement in deze bewegingen samengaat met de gewaarwording van een ermee overeenstemmend mankement in de handelingen, waarbij het herstellen van deze handelingen de oplossing biedt.

63. In bepaalde situaties kan het inderdaad noodzakelijk zijn dat de Schepper van de natuur zijn overheersende macht toont door een verschijnsel voort te brengen dat niet aansluit bij de gewone orde der dingen. Zulke uitzonderingen op de algemene natuurwetten zijn geëigend om mensen door verwondering en ontzag te brengen tot de aanvaarding van het Goddelijke wezen; wel moeten ze dan slechts zelden worden gebruikt, omdat, zoals evident is, ze dit resultaat anders niet zouden kunnen bewerkstelligen. Daarnaast lijkt God liever onze rede te overtuigen van zijn eigenschappen via de scheppingen van de natuur, wier structuur zoveel eenstemmigheid en vernuft toont en zo duidelijk blijk geeft van wijsheid en goedheid in hun Schepper, dan ons te doen verbazen en ons op die wijze, via afwijkende en verwonderlijke gebeurtenissen, te brengen tot een geloof in zijn bestaan.

64. Om deze kwestie te verhelderen merk ik op dat datgene wat in paragraaf 60 is tegengeworpen in feite hierop neerkomt: 'Ideeën worden niet lukraak en op willekeurige wijze voortgebracht; ze vertonen een bepaalde regelmaat en samenhang, zoals die welke bestaat tussen oorzaak en gevolg. Ook worden ze, op een zeer regelmatige en elegante wijze, tot verscheidene samenstellingen gevormd, die een gelijkenis vertonen met een groot aantal werktuigen van de natuur, die, als het ware achter de schermen verborgen, heimelijk hun invloed kenbaar maken bij het voortbrengen van de verschijningen die zichtbaar worden op het wereldtoneel, terwijl zijzelf slechts waargenomen kunnen worden door de onderzoekende blik van de filosoof. Aangezien een idee niet de oorzaak kan zijn van een ander is het echter de vraag welk doel deze samenhang dient en aangezien

deze werktuigen slechts ineffectieve waarnemingen in de geest zijn, die geen rol spelen bij het voortbrengen van natuurprocessen, wordt de vraag gesteld waarom ze zijn gecreëerd, of, met andere woorden, welke reden er kan zijn waarom God ons, als we zijn werken grondig onderzoeken, een zo grote diversiteit aan ideeën zou laten aanschouwen, die zo ingenieus zijn samengesteld en zo veel regelmaat vertonen, want het is niet geloofwaardig om te veronderstellen dat hij de moeite zou nemen (als men het zo mag stellen) van al die fijnzinnigheid en regelmaat als dit geen doel dient.'

65. Op dit alles antwoord ik in de eerste plaats dat de samenhang van de ideeën niet de verhouding tussen oorzaak en gevolg suggereert, maar alleen die tussen een kenmerk, of teken, en de betekende zaak. Het vuur dat ik zie is niet de oorzaak van de pijn die ik ervaar als ik het nader, maar het teken dat me ervoor waarschuwt. Evenzo is het geluid dat ik hoor niet het gevolg van een bepaalde beweging of botsing van nabij zijnde lichamen, maar het teken daarvan. In de tweede plaats is de reden waarom ideeën worden gevormd tot mechanismen, dat wil zeggen, kunstmatige en regelmatige samenstellingen, dezelfde waarom letters worden samengesteld om woorden te vormen.

Het is alleen mogelijk dat een gering aantal basale ideeën aan een groot aantal gevolgen en handelingen betekenis verleent als ze op uiteenlopende wijzen worden gecombineerd; opdat ze blijvend en algemeen gebruikt kunnen worden moet men bij het combineren ervan regelmatig en vernuftig handelen. Op deze wijze ontvangen we een grote hoeveelheid informatie over datgene wat we kunnen verwachten bij bepaalde handelingen en over welke handelingen men moet verrichten om bepaalde ideeën op te wekken. Dit is in feite de enige duidelijke betekenis die ik me voorstel als wordt gesteld dat we, door de vorm, de structuur en het mechaniek van de binnenste delen van lichamen – of deze nu natuurlijk zijn of kunstmatig – helder waar te nemen, de diverse wijzen waarop iets gebruikt kan worden te weten kunnen komen, en welke eigenschappen het heeft en wat de aard ervan is.

66. Het is bijgevolg overduidelijk dat de zaken die op grond van de gedachte van een oorzaak die het voortbrengen van gevolgen mede zou bepalen of ermee gepaard zou gaan volkomen onverklaarbaar zijn en ons grote absurditeiten opleveren, op een zeer eenvoudige wijze verklaard kunnen worden en op een passende en vanzelfsprekende wijze gebruikt kunnen worden als ze slechts worden beschouwd als tekens of kenmerken van onze kennisvergaring. De natuurfilosoof moet zich bezighouden met het zoeken naar en het proberen te begrijpen van deze door de Schepper van de natuur vastgestelde tekens; hij moet niet voorwenden zaken te

verklaren door middel van lichamelijke oorzaken, een leer die de geesten van mensen te sterk lijkt te hebben laten afdwalen van het actieve beginsel, te weten de hoogste en wijze geest, 'in Wie wij leven, ons bewegen en zijn'.²⁴

70

67. *Ten twaalfde* kan tegengeworpen worden: 'Ook al volgt uit datgene wat is aangevoerd duidelijk dat er niet zoiets kan bestaan als een inactieve, verstandeloze, uitgebreide, vaste, gevormde, bewegende substantie, die buiten de geest bestaat, op de wijze waarop filosofen "materie" beschrijven, toch blijkt niet dat materie niet zou kunnen bestaan als iemand uit zijn opvatting van "materie" de zelfstandige ideeën van uitgebreidheid, vorm, vastheid en beweging weglaat en stelt dat hij met dat woord slechts een inactieve, verstandeloze substantie bedoelt, die buiten de geest, oftewel niet-waargenomen, bestaat en die de "aanleiding"²⁵ is van onze ideeën, of waarvan de aanwezigheid God aanleiding geeft om bij ons ideeën op te wekken.'

Hierop antwoord ik in de eerste plaats dat het niet minder vreemd voorkomt om een substantie zonder accidenten te veronderstellen dan accidenten te veronderstellen zonder substantie. In de tweede plaats: stel dat we erkennen dat deze onbekende substantie zou kunnen bestaan, op welke plek zou deze dan kunnen bestaan? Men is het erover eens dat deze niet in de geest bestaat en dat deze niet op een bepaalde plek bestaat is net zo zeker, aangezien alle uitgebreidheid slechts in de geest bestaat, zoals al is aangetoond. Hieruit volgt dat deze in het geheel niet bestaat.

68. Laten we enig onderzoek wijden aan de beschrijving die ons hier wordt geboden van 'materie'. Materie is iets wat niet handelt, waarneemt of waargenomen wordt; dat is precies wat de betekenis is van een inactieve, verstandeloze, onbekende substantie. De definitie van 'materie' wordt geheel gevormd door ontkenningen, afgezien van het begrip dat een verhouding uitdrukt, namelijk die van onder iets staan, of het ondersteunen ervan. Daarbij moet echter worden opgemerkt dat het in het geheel niets ondersteunt; ik verzoek de lezer om na te gaan hoe dicht dit in de buurt komt van de beschrijving van een niet-bestaand wezen. U kunt nu tegenwerpen dat het een onbekende 'aanleiding' is die, als deze 'aanwezig is', ideeën opwekt, naar Gods wil. Welnu, ik zou graag weten hoe iets zich aan ons kan voordoen wat niet zintuiglijk of door nadenken waargenomen kan worden, geen enkel idee in onze geesten kan voortbrengen, in

²⁴ Handelingen 17:28.

²⁵ Het Engelse woord is 'occasion'; Berkeley verwijst naar Nicolas Malebranche (zie de inleidende tekst bij de vertaling).

het geheel niet uitgebreid is, geen enkele vorm heeft en op geen enkele plek bestaat. Als de woorden 'aanwezig zijn' op deze wijze worden gebruikt, moet er een bepaalde abstracte en vreemde betekenis aan worden toegekend, die ik niet vermag te begrijpen.

69. Laten we vervolgens onderzoeken wat met 'aanleiding' wordt bedoeld; op grond van datgene wat ik kan opmaken uit het gewone taalgebruik duidt dit woord ofwel degene aan die, als actief wezen, een bepaald gevolg voortbrengt ofwel iets waarvan wordt vastgesteld dat het, in de gewone loop der dingen, samengaat met dat gevolg of eraan voorafgaat. Als dit woord echter wordt toegepast op 'materie' zoals hierboven beschreven, kan het in geen van beide betekenissen worden opgevat. Materie wordt namelijk opgevat als iets wat passief en inactief is, zodat het geen actief wezen, of bewerkende oorzaak, kan zijn. Het is, gespeend van enig waarneembaar kenmerk, ook niet waarneembaar, en kan dan ook niet de aanleiding zijn van onze waarnemingen in de tweede betekenis, zoals het geval waarin ik mijn vinger brand de aanleiding wordt genoemd van de pijn die ermee gepaard gaat. Wat kan dan bedoeld worden als materie een 'aanleiding' wordt genoemd? Als deze term wordt gebruikt, heeft deze ofwel geen betekenis ofwel een betekenis die zeer sterk afwijkt van de gebruikelijke.

70. U kunt eventueel zeggen: 'Ook al wordt materie niet door ons waargenomen, het wordt wél door *God* waargenomen, voor wie het de aanleiding vormt om ideeën in onze geesten op te wekken. We worden immers gewaar,' zo gaat u dan verder, 'dat onze gewaarwordingen ordelijk en bestendig worden ingeprent, zodat het niet meer dan redelijk is om te veronderstellen dat ze worden voortgebracht op grond van bepaalde bestendige en regelmatige aanleidingen. Dit houdt in dat er bepaalde blijvende en afzonderlijke hoeveelheden materie bestaan die overeenstemmen met onze ideeën; ook al wekken ze deze ideeën niet in ons op en beroeren ze ons – aangezien ze geheel passief zijn en wij ze niet kunnen waarnemen – geenszins, ze vormen voor God, die ze wél waarneemt, niettemin zogezegd aanleidingen om hem te helpen bedenken welke ideeën wanneer in onze geesten moeten worden ingeprent, om de zaken op een bestendige en gelijkvormige wijze te laten verlopen.'

71. In mijn antwoord hierop stel ik vast dat, gegeven de wijze waarop 'materie' hier wordt geduid, de kwestie niet langer het bestaan van een ding betreft dat afgezonderd is van geest en idee, dus van waarnemen en waargenomen worden; het gaat er daarentegen om of er al dan niet bepaalde ideeën – ik zou niet weten van welke aard – in Gods geest zijn, die hem,

als kenmerken of tekens, aangeven hoe hij op een bestendige en reguliere wijze gewaarwordingen in onze geest kan voortbrengen, goeddeels zoals de muzieknoten een musicus aangeven hoe hij de welluidende opeenvolging en opbouw van geluid kan voortbrengen die men 'melodie' noemt, ook al nemen degenen die de muziek horen de noten niet waar en mogelijk kennen ze deze zelfs in het geheel niet.

Deze opvatting van 'materie' komt te onzinnig over om ook maar weerlegd te hoeven worden. Daarnaast biedt dit geen tegenwerping tegen datgene wat we hebben aangevoerd, namelijk dat er geen verstandeloze, niet-waargenomen substantie bestaat.

72

72. Volgen we het licht van de rede, dan zullen we, op grond van de bestendige, gelijkvormige wijze waarop onze gewaarwordingen worden gevormd, de goedheid en wijsheid opmerken van de geest die ze in onze geest opwekt. Dat is, voor zover ik kan inzien, echter alles wat hieruit kan worden afgeleid. Voor mij is het overduidelijk dat het bestaan van een oneindig wijze, goede en machtige geest ruimschoots voldoende is om alle verschijnselen van de natuur te verklaren, maar als het gaat om een inactieve, verstandeloze materie, heeft niets wat ik waarneem ook maar het geringste verband hiermee en roept niets hier de associatie mee op. Ik zou graag zien hoe iemand daarmee ook maar het geringste natuurlijke verschijnsel wil verklaren of dat hij enige redenen toont die hij kan hebben om in het bestaan ervan te geloven, al is het maar iets wat zeer onwaarschijnlijk is, of althans, dat hij enige aanvaardbare zin, of betekenis, van die veronderstelling voortbrengt. Wat betreft de gedachte dat materie een aanleiding zou zijn: we hebben, meen ik, overduidelijk aangetoond dat het dat voor onszelf niet is. Dan blijft alleen de mogelijkheid over dat het, als het al iets is, de aanleiding voor God moet zijn om ideeën in ons op te wekken; waartoe dit leidt hebben we zojuist gezien.

73. Het loont de moeite om even na te denken over de motieven die mensen ertoe hebben gebracht om het bestaan van materiële substantie te veronderstellen. Na de geleidelijke afzwakking en teloorgang van die motieven of redenen te hebben vastgesteld kunnen we de instemming die erop gebaseerd was overeenkomstig intrekken. In eerste instantie dacht men namelijk dat kleur, vorm, beweging en de overige waarneembare kenmerken, oftewel accidenten, werkelijk buiten de geest bestaan; om die reden leek het zinnig om het bestaan te veronderstellen van een niet-denkend substraat, oftewel substantie, waarin ze bestaan, want men kon zich niet voorstellen dat ze op zichzelf bestaan. Allengs, ervan overtuigd dat kleuren, geluiden en de overige waarneembare secundaire kwaliteiten geen bestaan buiten de geest hebben, ontdeed men dit substraat vervolgens van

die kwaliteiten, waarbij men alleen de primaire kwaliteiten behield, namelijk vorm, beweging en dergelijke, waarvan men nog steeds meende dat ze buiten de geest bestaan en als zodanig van een materiële ondersteuning afhankelijk zijn.

Inmiddels is echter aangetoond dat zelfs geen van deze kwaliteiten zou kunnen bestaan anders dan in een geest die ze waarneemt, zodat we geen enkele reden meer hebben om het bestaan van materie te veronderstellen; het is zelfs volstrekt onmogelijk dat zoiets bestaat, zolang 'materie' geacht wordt een niet-denkend substraat van kenmerken, oftewel accidenten, aan te duiden waarin deze – buiten de geest – bestaan.

74. De materialisten zelf erkennen dat het bestaan van materie slechts werd verondersteld als ondersteuning van accidenten, zodat men, met het wegvallen van deze reden, zou kunnen verwachten dat de geest natuurlijkerwijs en zonder enige tegenzin de overtuiging zou opgeven die slechts daarop beruiste. De vooringenomenheid is echter zo diep in onze gedachten verankerend dat we nauwelijks weten hoe we deze kunnen opgeven, zodat we, aangezien de zaak zelf onverdedigbaar is, geneigd zijn om althans de benaming te behouden en toe te passen op – mijzelf onbekende – geabstraheerde en oneindige begrippen van 'wezen' of 'aanleiding', maar, voor zover ik kan inzien, zonder enige grond. Is er iets wat we zelf bijdragen of waarnemen – in dat geval iets van datgene wat in onze geesten wordt ingeprent aan ideeën, gewaarwordingen en begrippen, hetzij door zintuiglijke gewaarwording, hetzij door denken – op grond waarvan het gerechtvaardigd is om tot het bestaan te concluderen van een inactieve, verstandeloze en niet-waargenomen aanleiding? Van de andere kant bezien, vanuit een zelfvoorzienende geest: op grond waarvan zouden we ertoe gebracht kunnen worden om te denken, of zelfs vermoeden, dat deze geest er door een inactieve aanleiding toe wordt gebracht om ideeën in onze geesten op te wekken?

75. De kracht van vooringenomenheid blijkt hier en valt te betreuren: de geest van de mens is zeer gesteld op een verstandeloos, gedachteloos 'iets', in weerwil van alle bewijzen die de rede aandraagt, en door dit 'iets' te behouden schermt deze zichzelf als het ware af van Gods voorzienigheid en distantieert deze zich verder van de wereldse aangelegenheden. Ook al doen we ons uiterste best om het geloof in materie te borgen en pogen we, als de rede ons in de steek laat, onze opvatting op niets meer te baseren dan de *mogelijkheid* dat materie bestaat, waarbij we, ongehinderd door de rede, volop gebruik maken van de verbeelding om zo deze mogelijkheid, onbeduidend als ze is, aan te tonen, is het enige wat dit alles oplevert dat er bepaalde onbekende ideeën in Gods geest bestaan, want als

ik al een betekenis toeken aan 'aanleiding' in het geval van God, is het slechts deze. Dit komt er in de kern op neer dat men niet langer de *zaak* verdedigt, maar de *naam*.

74

76. Ik zal dan ook niet redetwisten over de vraag of zulke ideeën in Gods geest bestaan en of ze met de benaming 'materie' kunnen worden aangeduid, maar als u volhardt in de opvatting van een niet-denkende substantie, oftewel de ondersteuning van uitgebreidheid, beweging en andere waarneembare kenmerken, merk ik op dat het voor mij overduidelijk onmogelijk is dat zoiets zou bestaan, aangezien de gedachte dat die kenmerken in een niet-waarnemende substantie bestaan, of erdoor worden ondersteund, een duidelijke tegenspraak oplevert.

77. U kunt nu zeggen: 'Ook al wordt erkend dat er geen gedachteloze ondersteuning van uitgebreidheid en de andere kenmerken, oftewel accidenten, die we waarnemen, bestaat, dan nog is er misschien een bepaalde inactieve, niet-waarnemende substantie, oftewel substraat, als drager van bepaalde andere kenmerken, net zo onbegrijpelijk voor ons als kleuren dat zijn voor iemand die blindgeboren is, omdat we het zintuig ontberen dat geschikt is om het te kunnen waarnemen. Als we echter een nieuw zintuig hadden, zouden we mogelijkwijs niet meer twijfelen aan het bestaan ervan dan een blinde die het zicht verkrijgt twijfelt aan het bestaan van licht en kleuren.'

Hierop antwoord ik als volgt. In de eerste plaats: als u met het woord 'materie' niet meer bedoelt dan de onbekende ondersteuning van onbekende kenmerken, is het eender of zoiets bestaat of niet, omdat het ons geenszins aangaat en ik zie niet in wat voor zin het heeft om te discussiëren over iets waarvan we niet weten wat het is of waarom het bestaat.

78. In de tweede plaats: als we een nieuw zintuig hadden, zou het ons alleen nieuwe ideeën of gewaarwordingen kunnen verschaffen, in welk geval we dezelfde reden zouden hebben om het bestaan daarvan te ontkennen die al is aangevoerd met betrekking tot vorm, beweging, kleur en dergelijke. Kenmerken zijn, zoals is aangetoond, niets anders dan gewaarwordingen of ideeën, die alleen bestaan in een geest die ze waarneemt; dit geldt niet slechts voor de ideeën die we momenteel kennen, maar evenzo voor alle mogelijke ideeën.

79. U kunt in uw volharding stellen: 'Ook al heb ik geen reden om in het bestaan van materie te geloven en kan ik er geen enkele toepassing voor vinden of er iets door verklaren, de stelling dat materie bestaat en, algemeen gesproken, een substantie is, oftewel de aanleiding van ideeën, leidt

niet tot een tegenspraak, zij het dat het erg moeilijk kan zijn om de betekenis van deze woorden te ontwaren of deze op een bepaalde manier te verklaren.' Hierop antwoord ik: als woorden zonder betekenis worden gebruikt, kunt u ze combineren zoals u wilt zonder het gevaar op een tegenspraak te stuiten. U kunt bijvoorbeeld zeggen dat tweemaal twee gelijk is aan zeven, zolang u aangeeft deze woorden niet in hun gebruikelijke betekenis op te vatten, maar als tekens voor iets wat u niet kent. Dezelfde reden kunt u aanvoeren om te zeggen dat er een inactieve, gedachteloze substantie zonder accidenten bestaat, die de aanleiding is van onze ideeën. De ene stelling leidt tot evenveel inzicht als de andere.

80. *Ten dertiende* en ten slotte kunt u vragen: 'Wat is het gevolg van het opgeven van het streven om het bestaan van materiële substantie te onderbouwen, waarbij men slechts stelt dat materie een onbekend "iets" is: noch substantie, noch accident, noch geest, noch idee en net zomin inactief, gedachteloos, ondeelbaar, onbeweeglijk, niet-uitgebreid en op geen enkele plaats bestaand? Want', zo vervolgt u dan, 'al wat ook kan worden aangevoerd tegen de gedachte van "substantie" of "aanleiding", of tegen welk ander zelfstandig begrip van "materie" of begrip dat de verhouding aanduidt dan ook, blijft zonder gevolgen zolang deze negatieve definitie van "materie" wordt gehanteerd.'

Hierop antwoord ik: het staat u vrij, zo u goeddunkt, om het woord 'materie' in dezelfde zin te gebruiken als anderen het woord 'niets' gebruiken en zo deze termen uitwisselbaar te maken in uw terminologie. Dit lijkt mij namelijk het resultaat te zijn van het hanteren van die definitie; als ik de delen ervan, tezamen of apart genomen, goed onderzoek, ervaar ik in mijn geest geen enkel resultaat en geen enkele indruk anders dan de ervaring die ik bij het woord 'niets' heb.

81. U kunt eventueel riposteren dat in de voorafgaande definitie iets is opgenomen wat deze voldoende onderscheidt van 'niets', namelijk het positieve, abstracte idee van *watheid*,²⁶ *wezen* of *bestaan*. Ik erken dat degenen die beweren in staat te zijn om abstracte algemene ideeën te vormen spreken alsof ze een dergelijk idee hebben, wat volgens hen het meest abstracte en algemene begrip van allemaal inhoudt; voor mijzelf is dit idee minder begrijpelijk dan alle andere. Ik heb geen reden om te ontkennen dat er een grote verscheidenheid aan geesten van uiteenlopende standen en bekwaamheden bestaat, wier vermogens, zowel in aantal als in omvang, die welke mijn Schepper mij heeft toebedeeld ver overtreffen; als ik

26 Het Engelse woord is 'quiddity'. Het Latijnse begrip 'quidditas' werd in de scholastiek gebruikt om de essentie van een substantie aan te duiden.

voorwendde met mijn eigen geringe, beperkte en povere zintuiglijke vermogens te kunnen vaststellen welke ideeën de onuitputtelijke macht van de Hoogste Geest in mij kan inprenten, zou dit zeker blijk geven van de grootste dwaasheid en aanmatiging, aangezien er, voor zover ik weet, ontelbaar veel soorten ideeën of gewaarwordingen kunnen zijn, die even sterk van elkaar en van die welke ik heb waargenomen verschillen als kleuren verschillen van geluiden.

Hoezeer ik echter ook bereid ben om de beperktheid van mijn begripsvermogen te erkennen met betrekking tot de oneindige diversiteit van geesten en ideeën die kunnen bestaan, iemands aanspraak op een begrip van 'wezen' of 'bestaan' geabstraheerd van 'geest' en 'idee' en van waarnemen en waargenomen worden is, vermoed ik, een regelrechte tegenspraak en een spel met woorden. Nu moeten we de tegenwerpingen onderzoeken die in naam van de religie kunnen worden geopperd.

82. Sommigen menen: 'Ook al leveren de argumenten die de rede voortbrengt voor het werkelijke bestaan van lichamen geen bewijs op, de Heilige Schrift is op dit punt helder genoeg om een goed christen ervan te overtuigen dat lichamen werkelijk bestaan en meer zijn dan ideeën, aangezien er in de Heilige Schrift ontelbaar veel feiten worden verhaald die overduidelijk het werkelijke bestaan veronderstellen van hout, steen, bergen, rivieren, steden en menselijke lichamen.' Hierop antwoord ik dat geen enkel geschrift – of het nu heilig of werelds is – dat deze of soortgelijke woorden met de gewone betekenis gebruikt, of zodanig dat ze enige betekenis hebben, het gevaar loopt dat de waarheid ervan door onze leer in twijfel getrokken wordt. Het gegeven dat al deze dingen werkelijk bestaan, dat er lichamen zijn en zelfs – als men althans het gewone taalgebruik hanteert – lichamelijke substanties, strookt met onze beginselen, zoals is aangetoond, en het verschil tussen dingen en ideeën en tussen werkelijke zaken en illusies is hierboven helder uiteengezet. Datgene wat filosofen 'materie' noemen, oftewel het bestaan van voorwerpen buiten de geest, wordt volgens mij nergens in de Schrift genoemd.

83. Afgezien van de vraag of er uitwendige dingen bestaan of niet, eenieder meent dat het juiste gebruik van woorden ligt in het aanduiden van begrippen of dingen, voor zover wij ze kennen en waarnemen. Hieruit volgt duidelijk dat niets in de leerstellingen die we hebben aangevoerd onverenigbaar is met de juiste toepassing en betekenis van de taal en dat geen enkel taalgebruik, voor zover het begrijpelijk is, wordt aangetast. Dit alles blijkt echter zo duidelijk uit datgene wat in het voorafgaande is uiteengezet dat het onnodig is om er verder op aan te dringen.

84. Men kan echter tegenwerpen: 'Wonderen verliezen met inachtneming van onze beginselen in elk geval veel van hun kracht en belang. Wat moeten we denken van Mozes' staf? Werd deze *werkelijk* in een slang veranderd,²⁷ of was er alleen sprake van een verandering van *ideeën* in de geesten van de toeschouwers? Kan verondersteld worden dat het enige wat onze Verlosser bij de bruiloft te Kana deed²⁸ erin bestond dat hij het zicht, de reuk en de tastzin van de gasten zo beïnvloedde dat bij hen alleen de *verschijning*, of het idee, van wijn ontstond? Hetzelfde kan worden betoogd met betrekking tot alle andere wonderen, die, gegeven de voorafgaande beginselen, als niet meer dan begoochelingen, illusies of waanbeelden moeten worden beschouwd.'

Hierop antwoord ik dat de staf in een werkelijke slang werd veranderd en het water in werkelijke wijn. Dat dit niet in het minst strijdig is met datgene wat ik elders heb gesteld volgt overduidelijk uit paragrafen 34 en 35. De kwestie over de betekenis van 'werkelijk' en 'denkbeeldig' is al zo duidelijk en uitvoerig uiteengezet en aangehaald en de problemen die naar aanleiding hiervan rijzen kunnen op grond van het voorafgaande zo eenvoudig worden opgelost dat het een belediging voor het begrip van de lezer zou zijn om deze hier verder te duiden. Ik merk slechts op: als alle aanwezigen aan tafel wijn zien, ruiken, proeven en drinken en daarvan de gevolgen bemerken, kan er voor mij geen twijfel bestaan aan de werkelijkheid ervan. In wezen valt de moeilijkheid aangaande werkelijke wonderen dan ook niet te rijmen met onze beginselen, maar alleen met die welke gangbaar zijn, zodat deze moeilijkheid veeleer voor dan tegen datgene wat is aangevoerd pleit.

85. Nu de tegenwerpingen, die ik heb geprobeerd zo helder mogelijk te presenteren en waaraan ik alle mij mogelijke kracht en gewichtigheid heb gegeven, zijn behandeld, zetten we ons er vervolgens toe om na te gaan waartoe onze leerstellingen leiden. Sommige van de gevolgen worden onmiddellijk duidelijk, zoals de verbanning uit de filosofie van de diverse moeilijke en duistere kwesties waaraan een overvloed aan theoretische overdenkingen is verspild. De volgende en soortgelijke vragen hebben tot mateloos vermaak geleid bij filosofen van alle tijden: 'Kunnen lichamelijke substanties denken?', 'Is materie oneindig deelbaar?' en 'Hoe komt de interactie met de geest tot stand?' Aangezien zulke vragen het bestaan van materie veronderstellen, doen ze zich niet voor als onze beginselen worden aanvaard. Deze brengen ook andere voordelen, zowel vanuit religieus als wetenschappelijk perspectief, hetgeen eenieder eenvoudig kan

²⁷ Ex. 4:3.

²⁸ Joh. 2:1-11.

afleiden uit datgene wat is uiteengezet, zoals duidelijker zal blijken uit het vervolg.

78

86. Uit de beginselen die we hebben voorgelegd volgt dat menselijke kennis natuurlijkerwijs kan worden teruggebracht tot twee categorieën: ideeën en geesten. Ik zal deze afzonderlijk behandelen. Wat betreft ideeën, of niet-denkende dingen: onze kennis daarvan is zeer vertroebeld en verward en we zijn tot zeer gevaarlijke dwalingen gebracht door een tweevoudig bestaan te veronderstellen van voorwerpen van zintuiglijke waarneming: begrijpelijk, oftewel van de geest, en werkelijk, oftewel buiten de geest. Hierbij meent men dat niet-denkende dingen een natuurlijk bestaan – op zichzelf – hebben, afgezonderd van waargenomen worden door geesten. Ik heb, als me niet vergis, aangetoond dat dit een zeer ongefundeerde en vreemde gedachte is en deze is niets minder dan de bron van scepticisme, want zolang mensen menen dat werkelijke dingen buiten de geest bestaan en dat hun kennis slechts werkelijk is als deze overeenkomt met werkelijke dingen kunnen ze er niet zeker van zijn over enige werkelijke kennis te beschikken. Hoe kan men immers te weten komen dat de dingen die waargenomen worden overeenkomen met die welke niet waargenomen worden, of buiten de geest bestaan?

87. Als kleur, vorm, beweging, uitgebreidheid en dergelijke slechts als gewaarwordingen in de geest worden beschouwd, kent men ze volkomen, aangezien er niets in ze bestaat wat niet waargenomen wordt. Als ze echter worden beschouwd als tekens of beelden die verwijzen naar buiten de geest bestaande dingen, oftewel de dingen waarvoor ze model staan, vervallen we allen in scepticisme: we zien dan alleen de verschijningen en niet de werkelijke kenmerken van dingen. Wat werkelijk en in absolute zin, oftewel op zichzelf, de uitgebreidheid, vorm of beweging van enig ding zou kunnen zijn, kunnen we niet weten; we kennen deze kenmerken alleen zoals ze zich verhouden tot onze zintuigen. Terwijl de dingen blijven zoals ze zijn kunnen onze ideeën veranderen; het ligt niet in ons vermogen om vast te stellen of een daarvan het ware kenmerk dat werkelijk in het ding bestaat weergeeft en, zo ja, welk idee dat dan zou zijn. Voor zover we weten zijn alle dingen die we zien, horen en voelen dan ook slechts schijnbeelden en nutteloze illusies, die niet overeenkomen met de in de natuur der dingen²⁹ bestaande werkelijke dingen. Dit gehele scepticisme volgt uit het door ons veronderstelde verschil tussen dingen en ideeën, waarbij dingen een bestaan buiten de geest hebben, oftewel niet-waargenomen bestaan. Het zou niet moeilijk zijn om over deze kwestie uit te weiden en aan te tonen hoe de argumenten die sceptici van alle tijden

29 Berkeley gebruikt de Latijnse frase 'rerum natura'.

hebben aangevoerd zijn gebaseerd op de veronderstelling van het bestaan van uitwendige voorwerpen.

88. Zolang we een werkelijk bestaan toeschrijven aan niet-denkende dingen dat verschilt van het waargenomen worden daarvan kunnen we niet met zekerheid de aard van enig werkelijk niet-denkend wezen kennen en kunnen we zelfs niet weten dat het bestaat. We merken dan ook op dat filosofen hun zintuigen wantrouwen en het bestaan van hemel, aarde en elk ding dat ze zien of voelen betwijfelen, zelfs hun eigen lichamen. Zijn de resultaten van alle inspanningen die ze met hun denkkraft hebben geleverd tot volle wasdom gekomen, dan moeten ze erkennen dat we geen evidente kennis of kennis op grond van een bewijs kunnen verkrijgen van het bestaan van waarneembare dingen.³⁰ Al deze onzekerheid, die de geest zo verdwaast en verwart en de filosofie publiekelijk belachelijk maakt, verdwijnt zodra we onze woorden een betekenis geven en onszelf niet bezighouden met termen als 'absoluut', 'uitwendig' en 'bestaan', waarvan we niet weten wat ze betekenen. Ik kan net zo goed mijn eigen bestaan betwijfelen als het bestaan van de dingen die ik in feite zintuiglijk waarneem, aangezien het een duidelijke tegenspraak inhoudt om te zeggen dat een waarneembaar voorwerp direct wordt waargenomen door het zicht en de tastzin en desondanks geen bestaan heeft in de natuur; het bestaan van een niet-denkend wezen ligt immers in het waargenomen worden ervan.

89. Niets lijkt belangrijker voor het tot stand brengen van een solide stelsel van degelijke en werkelijke kennis dat als bewijs kan dienen tegen de aanvallen vanuit het scepticisme dan een basis te leggen voor een heldere uiteenzetting van datgene wat wordt bedoeld met 'ding', 'werkelijkheid' en 'bestaan', want zolang we de betekenis van deze woorden niet hebben vastgesteld, zullen onze discussies over het werkelijke bestaan van dingen en onze aanspraak op kennis dienaangaande vergeefs zijn. 'Ding' of 'wezen' is de meest algemene benaming: deze omvat twee categorieën die geheel van elkaar verschillen en afwijken en niets gemeen hebben behalve de benaming, namelijk geesten en ideeën. Geesten zijn actieve, ondeelbare substanties, terwijl ideeën inactieve, voorbijgaande, afhankelijk wezens zijn, die niet op zichzelf bestaan, maar worden ondersteund door, of bestaan in, geesten, of geestelijke substanties.

30 In de originele tekst wordt gesproken van 'self-evident or demonstrative knowledge'. Een onderscheid tussen deze twee soorten kennis werd door Aristoteles en een groot aantal moderne filosofen gemaakt, zoals Locke, die over respectievelijk 'intuitive knowledge' en 'demonstrative knowledge' spreekt.

We leren ons eigen bestaan kennen door innerlijke gevoelens of reflectie en dat van andere geesten door te redeneren. Van geesten, oftewel actieve wezens, waaronder onze eigen geesten, hebben we een bepaalde kennis of een begrip, zo kan men volhouden, terwijl we er strikt genomen geen ideeën van hebben. Evenzo kennen we de verhoudingen tussen dingen, oftewel ideeën, en hebben we er een begrip van; deze verhoudingen verschillen van de ideeën, oftewel dingen, die zich tot elkaar verhouden, aangezien we de ideeën kunnen waarnemen zonder de verhoudingen waar te nemen. Het komt me voor dat ideeën, geesten en verhoudingen alle, elke soort op haar eigen wijze, voorwerp zijn van de menselijke kennis en onderwerp van gesprek en dat het onjuist zou zijn om de term 'idee' als betekenis te hanteren voor ieder ding dat we kennen of waarvan we enig begrip hebben.

90. Ideeën die in de zintuigen worden ingeprint zijn werkelijke dingen en bestaan, met andere woorden, werkelijk. Dit ontkennen we niet; wél ontkennen we dat ze kunnen bestaan zonder de geesten die ze waarnemen, of dat ze gelijkenissen zijn van dingen waarvoor ze model staan en die buiten de geest bestaan, want het zijn van een waarneming, oftewel idee, bestaat in het waargenomen worden ervan en een idee kan aan niets anders gelijkaardig zijn dan een idee. De dingen die zintuiglijk worden waargenomen kunnen 'uitwendig' worden genoemd voor zover het de oorsprong betreft, in de zin dat ze niet intern worden voortgebracht, door de geest zelf, maar worden ingeprint door een andere geest dan die welke ze waarneemt. Evenzo bestaan, zo kan men stellen, waarneembare voorwerpen buiten de geest in een andere zin, namelijk wanneer ze in een andere geest bestaan; als ik mijn ogen sluit kunnen de dingen die ik zag nog steeds bestaan, maar dan in een andere geest.

91. Het zou onjuist zijn om te menen dat datgene wat hierboven is aangevoerd in de geringste mate afwijkt van de werkelijke stand van zaken. Op grond van de gangbare beginselen wordt erkend dat uitgebreidheid, beweging en, in het kort, alle waarneembare kenmerken ondersteund moeten worden, daar ze niet op zichzelf kunnen bestaan. Van de voorwerpen die zintuiglijk worden waargenomen wordt gezegd dat ze niets anders zijn dan samenstellingen van die kenmerken, zodat ze niet op zichzelf kunnen bestaan. Tot zover zijn we het allen eens. Door te ontkennen dat de dingen die zintuiglijk worden waargenomen een bestaan hebben dat onafhankelijk is van een substantie, oftewel een ondersteuning waarin ze kunnen bestaan, doen we dan ook geen afbreuk aan de gangbare opvatting dat ze werkelijk zijn en voeren we in dat opzicht geen vernieuwingen in.

Het enige verschil ligt hierin: volgens ons hebben de niet-denkende wezens die zintuiglijk worden waargenomen geen bestaan dat verschilt van waargenomen worden, zodat ze niet kunnen bestaan in eender welke substantie, maar alleen in niet-uitgebreide, ondeelbare substanties, oftewel geesten, die handelen, denken en ze waarnemen, terwijl de gangbare opvatting van filosofen is dat de waarneembare kenmerken bestaan in een inactieve, uitgebreide, niet-waarnemende substantie die ze 'materie' noemen en waaraan ze een zelfstandig bestaan toeschrijven, buiten alle denkende dingen, oftewel onderscheiden van waargenomen worden door welke geest dan ook, zelfs de eeuwige geest van de Schepper, die volgens hen slechts ideeën van de lichamelijke substanties bevat die hij heeft geschapen, als ze al erkennen dat deze zijn geschapen.

92. We hebben aangetoond dat de leer van het bestaan van materie, oftewel lichamelijke substantie, de voornaamste steunpilaar en onderbouwing van scepticisme is; dezelfde basis is de bron geweest van alle goddeloze stelsels van atheïsme en godsdienstvijandigheid. Te bedenken hoe materie uit niets zou kunnen worden voortgebracht werd zelfs zo moeilijk bevonden dat de meest gevierde klassieke filosofen, zelfs zij die het bestaan van een God huldigden, meenden dat materie ongeschapen is en, zoals hij, eeuwig bestaat. Het is onnodig uiteen te zetten welk een grote bondgenoot materiële substantie is geweest voor atheïsten van alle tijden. Al hun monsterlijke stelsels berusten er zo sterk op dat zodra deze hoeksteen wordt weggenomen de hele structuur moet instorten; het loont dan ook niet de moeite om nadere aandacht te wijden aan de absurditeiten van iedere afzonderlijke vreselijke kring van atheïsten.

93. Het is vanzelfsprekend dat goddeloze en werelds georiënteerde mensen grif instemmen met stelsels die aansluiten bij hun opvattingen, door de opvatting van een immateriële substantie te bespotten en te veronderstellen dat de ziel ondeelbaar en – net als het lichaam – aan verval onderworpen is; deze stelsels sluiten alle vrijheid, vernuft en ontwerp uit het vormingsproces van dingen uit en wijzen in plaats daarvan een zelfstandig bestaande, verstandeloze en niet-denkende substantie aan als de bron en oorsprong van alle wezens. Hetzelfde geldt voor hun neiging om degenen aan te horen die de voorzienigheid, of de hoede van een hogere geest over de wereldse zaken, ontkennen en de gehele reeks van gebeurtenissen toeschrijven aan ofwel zuiver toeval ofwel noodlottige noodzakelijkheid, die zou voortkomen uit de prikkel die het ene lichaam aan het andere geeft. Het is natuurlijk om zo te denken.

Ondertussen komt het me voor dat zodra mensen die betere beginselen verdedigen vaststellen dat de vijanden van religie zoveel nadruk leggen op

niet-denkende materie, en zoveel ijver aanwenden en kunstgrepen gebruiken om alles ertoe te reduceren, zich moeten verheugen nu hun tegenstanders hun grote steunpunt hebben verloren en uit hun enige toevluchtsoord zijn verdreven, zonder hetwelk de aanhangers van denkers als Epicurus en Hobbes zelfs niet in de buurt komen van een stellingname en ze zo eenvoudig en simpel als ook maar mogelijk is overwonnen worden.³¹

82

94. Het bestaan van materie, oftewel niet-waargenomen lichamen, is niet alleen het voornaamste steunpunt geweest van atheïsten en fatalisten, ook voor afgoderij – in al haar vormen – is het bestaan ervan het uitgangspunt. Als mensen beseften dat de zon, maan en sterren alsook alle andere voorwerpen van zintuiglijke waarneming slechts verscheidene gewaarwordingen in hun geesten zijn, die alleen bestaan in het waargenomen worden ervan, zouden ze vast niet vervallen in de aanbidding van hun eigen ideeën, maar veeleer hun hulde betuigen aan de eeuwige, onzichtbare Geest die alle dingen voortbrengt en onderhoudt.

95. Hetzelfde vreemde beginsel heeft, door zich te vermengen met de geloofsartikelen, voor christenen aanzienlijke moeilijkheden veroorzaakt. Hoeveel problemen en tegenwerpingen zijn over – bijvoorbeeld – de wederopstanding aangevoerd door onder anderen de Socinianen?³² Berusten de meest geloofwaardige ervan echter niet op de veronderstelling dat datgene wat wordt geïdentificeerd met het lichaam niet de vorm is, of datgene wat zintuiglijk wordt waargenomen, maar de materiële substantie, die hetzelfde blijft in verscheidene vormen? Als deze ‘materiële substantie’, waarvan de identiteit het onderwerp is van alle redetwisten, wordt weggenomen en met ‘lichaam’ datgene wordt aangeduid wat elke normale, gewone persoon ermee aanduidt, namelijk datgene wat direct wordt gezien en gevoeld, hetgeen slechts een samenstelling is van waarneembare kenmerken, of ideeën, worden hun moeilijkst te beantwoorden tegenwerpingen tot niets teruggebracht.

96. Is ‘materie’ eenmaal uit de natuur verdreven, dan verdwijnen daarmee ook vele sceptische en goddeloze begrippen, alsmede ongelooflijk veel redetwisten en complexe vraagstukken die zowel theologen als filosofen

31 Epicurus geloofde, net als Democritus, in het bestaan van atomen als de kleinste, ondeelbare eenheden van materie. Thomas Hobbes stelde dat er niets behalve materie bestaat; hij was overigens geen atomist, hoewel zijn positie in dezen genuanceerd is.

32 Aanhangers van de theoloog Faustus Socinus.

een doorn in het oog zijn geweest en die de mensheid zoveel vruchteloze arbeid hebben gebracht dat, als de argumenten die wij hier tegenin gebracht hebben niet neerkomen op een bewijs (hetgeen volgens mijzelf wél het geval is), allen die kennis, vrede en religie een warm hart toedragen goede gronden hebben om te wensen dat dit het geval zou zijn.

97. Het uitwendig bestaan van de voorwerpen van waarneming is een belangrijke bron van dwalingen en moeilijkheden met betrekking tot kennis over ideeën, een andere is de leer van abstracte ideeën, zoals uiteengezet in de Inleiding. De eenvoudigste dingen die er zijn, waarmee we het meest vertrouwd zijn en die we het best kennen, komen bijzonder moeilijk en onbegrijpelijk voor zodra ze in abstracto worden beschouwd. Als 'tijd', 'plaats' en 'beweging' individueel, of in concreto, worden opgevat, weet eenieder wat ze betekenen; zodra echter een metafysicus zijn licht hierover heeft laten schijnen, worden ze te abstract en verfijnd om door mensen met een gewone waarneming te kunnen worden bevat. Geeft u uw dienstbode de opdracht om u op een bepaald tijdstip en een bepaalde plaats te treffen, dan zal hij niet, al overwegende wat deze woorden kunnen betekenen, talmen; hij kan het tijdstip, de plaats en de beweging die hij moet verrichten om er te geraken zonder de geringste moeite bevatten. Als 'tijd' daarentegen zo wordt opgevat dat het is afgezonderd van alle individuele handelingen en ideeën die de aard van de dag bepalen, en als de voortgang van bestaan, of duur in abstracto, zal zelfs een filosoof haperen in zijn poging om het te bevatten.

98. Steeds wanneer ik probeer om me een eenvoudig idee van 'tijd' te vormen, geabstraheerd van de opeenvolging van ideeën in mijn geest, die gelijkvormig verloopt en waarin alle wezens deelhebben, raak ik verloren en verstrikt in onontwarbare moeilijkheden. Ik heb geen enkel begrip van 'tijd', maar hoor anderen zeggen dat het oneindig deelbaar is; ze spreken er zo over dat ik vreemd ga denken over mijn bestaan, aangezien iemand die deze opvatting aanhangt absoluut genoodzaakt wordt te denken dat hij ontelbaar veel perioden heeft doorgebracht zonder een enkele gedachte of dat hij elk moment van zijn leven wordt vernietigd. De ene gedachte lijkt net zo absurd als de andere.

Als tijd dan ook geabstraheerd wordt van de opvolging van ideeën in onze geesten, is het niets, zodat de duur van elke eindige geest moet worden vastgesteld op grond van het aantal elkaar in dezelfde geest opvolgende ideeën of handelingen. Een duidelijk gevolg hiervan is dat de ziel altijd denkt en eenieder die zich ertoe zet om in zijn gedachten het bestaan van een geest te onderscheiden, of te abstraheren, van het denken dat deze verricht, neemt voorwaar, denk ik, geen eenvoudige taak op zich.

99. Als we evenzo proberen om 'uitgebreidheid' en 'beweging' van alle andere kenmerken te abstraheren en ze op zichzelf beschouwen, verliezen we ze terstond uit het zicht en stuiten we op grote onzinnigheden. Dit alles is de uitkomst van een tweevoudige abstractie: in de eerste plaats wordt verondersteld dat, bijvoorbeeld, 'uitgebreidheid' kan worden geabstraheerd van alle andere kenmerken en in de tweede plaats dat het bestaan van uitgebreidheid kan worden geabstraheerd van het waargenomen worden ervan. Eenieder die nadenkt en er zorg voor draagt te begrijpen wat hij zegt zal, als ik me niet vergis, het volgende erkennen. Alle waarneembare kenmerken zijn in gelijke mate gewaarwordingen en werkelijk; overal waar uitgebreidheid bestaat, is ook kleur, namelijk in zijn eigen geest, terwijl de dingen waarvoor ze model staan alleen in een andere geest kunnen bestaan; de voorwerpen van zintuiglijke waarneming zijn niets behalve een samenvoeging, mengeling, of (als men het zo mag stellen) concretisering van die gewaarwordingen, geen enkele waarvan verondersteld kan worden te bestaan zonder waargenomen te worden.

100. Eenieder kan menen te weten wat het betekent dat iemand gelukkig is of dat een zaak goed is, maar weinigen kunnen aanspraak maken op het vermogen om zich een abstract idee te vormen van 'gelukzaligheid', afgezonderd van alle individuele prettige dingen, of van 'goedheid', afgezonderd van alle individuele goede dingen. Evenzo kan iemand rechtvaardig en deugdzaam zijn zonder over exacte ideeën van 'rechtvaardigheid' en 'deugd' te beschikken. De opvatting dat deze en soortgelijke woorden algemene begrippen vertegenwoordigen, geabstraheerd van alle individuele personen en handelingen, lijkt de moraal te hebben bemoeilijkt en het onderzoeken ervan minder nuttig te hebben gemaakt voor de mensheid. De leer van abstractie heeft in feite in niet geringe mate bijgedragen aan de aantasting van de nuttigste delen van de wetenschap.

101. De twee grote domeinen van theoretische wetenschap die gericht zijn op zintuiglijk waargenomen ideeën en hun verhoudingen zijn de natuurfilosofie en de wiskunde; ik zal over beide het nodige opmerken, te beginnen met de natuurfilosofie. Op dit gebied beschouwen de sceptici zich soeverein: de grote hoeveelheid redenen die ze aanvoeren om onze vermogens te geringschatten en de mensheid onwetend en onbeduidend te laten overkomen worden voornamelijk afgeleid uit het uitgangspunt dat de ware en werkelijke aard der dingen voor ons onherroepelijk ontoegankelijk is. In dezen overdrijven ze en ze mogen er graag over uitweiden. We worden, zo stellen ze, door onze zintuigen vreselijk voor de gek gehouden, en alleen het voorkomen en de verschijning van dingen worden

ons voorgehouden. De werkelijke essentie, te weten de interne eigenschappen en de samenstelling, van zelfs het geringste voorwerp blijft voor ons zicht verborgen: in iedere druppel water en korrel zand ligt iets dat te lastig te bevatten of begrijpen is voor het menselijk begripsvermogen. Op grond van datgene wat is aangetoond is echter overduidelijk dat dit bezwaar grondeloos is en dat we dusdanig door onware beginselen worden beïnvloed dat we onze zintuigen wantrouwen en denken niets te weten van de dingen die we volkomen bevatten.

102. Een belangrijke reden waarom we stellen niets te weten van de aard der dingen is de vigerende opvatting dat ieder ding de oorzaak van zijn eigenschappen bevat, of dat in ieder voorwerp een interne essentie ligt, waaruit de waarneembare kenmerken ervan voortkomen en waarvan ze afhankelijk zijn. Sommigen hebben beweerd verschijningen te kunnen verklaren met een beroep op onbekende kenmerken, terwijl ze tegenwoordig overwegend in termen van mechanische oorzaken worden geduid, namelijk de vorm, de beweging, het gewicht en soortgelijke kenmerken van onwaarneembare deeltjes. In werkelijkheid, echter, is er geen ander actief wezen, of bewerkende oorzaak, dan geest, aangezien het overduidelijk is dat beweging en alle andere ideeën volkomen inactief zijn; zie daarvoor paragraaf 25. Een poging om te verklaren hoe kleuren of geluiden worden voortgebracht door middel van vorm, beweging, grootte en dergelijke moet daarom vergeefse moeite zijn.

We zien dan ook dat dergelijke pogingen in het geheel niet bevredigend zijn en dit kan in algemene zin worden gesteld met betrekking tot de gevallen waarin het ene idee of kenmerk wordt aangewezen als de oorzaak van het andere. Ik hoef niet aan te geven hoeveel hypothesen en gissingen door de aanvaarding van deze leer³³ achterwege kunnen blijven en hoezeer het onderzoek van de natuur zo vereenvoudigd wordt.

103. Het belangrijke mechanische beginsel dat momenteel in zwang is, is dat van aantrekking. Dat een steen naar de aarde valt en de zee aanzwelt in de richting van de maan kunnen sommigen hierdoor voldoende verklaard achten, maar tot welk inzicht worden we gebracht als men ons zegt dat deze verschijnselen het gevolg zijn van aantrekking? Duidt 'aantrekking' de specifieke wijze van bewegen aan, die tot stand komt door het wederzijds toenaderen van lichamen, in plaats van door het naar elkaar toe geduwd of gestuwd worden ervan? Op deze wijze wordt niets vastgesteld over de wijze waarop dit gebeurt en in plaats van de term 'aantrekking' kan (voor zover we weten) even goed 'krachtstoot' of 'uitstoot'

33 Dat wil zeggen, Berkeley's eigen opvattingen.

worden gebruikt. We zien dat staaldelen zich stevig aan elkaar hechten, hetgeen eveneens wordt verklaard door aantrekking, maar ik zie hier net zomin als in de andere gevallen in hoe iets wordt geduid, afgezien van het gevolg zelf. Wat betreft de wijze waarop dit gevolg wordt voortgebracht of de oorzaak die het voortbrengt: men komt niet eens in de buurt van een verklaring hiervoor.

104. Als we de diverse verschijnselen beschouwen en vergelijken, kunnen we vaststellen dat er een bepaalde gelijkenis en overeenkomst tussen ze bestaat. Het op de grond vallen van een steen, het richting de maan aanzwellen van de zee, cohesie en kristallisatie, bijvoorbeeld, komen hierin overeen dat sprake is van een samengaan of wederzijds toenaderen van lichamen. Geen van deze of soortgelijke verschijnselen bevreemdt of verast iemand die de natuurprocessen zorgvuldig bestudeerd en met elkaar vergeleken heeft dan ook, want alleen van datgene wat ongewoon is, of iets afzonderlijks, en wat buiten het normale verloop van onze waarneming staat, wordt gedacht dat het vreemd en verrassend is. Dat lichamen van nature richting het middelpunt van de aarde bewegen wordt niet als iets vreemds opgevat, omdat we dit elk moment van ons leven gewaarworden. Dat ze een soortgelijke gravitatie richting het middelpunt van de maan hebben kan echter ongewoon en onverklaarbaar overkomen op de meeste mensen, omdat het alleen in de getijden wordt waargenomen.

Een filosoof, echter, wiens bespiegelingen zich over een groter deel van de natuur uitstrekken, stelt een bepaalde gelijkenis vast tussen de verschijnselen in het hemelgewelf en die welke zich op aarde voordoen, die aanleiding geven om te denken dat ontelbaar veel lichamen zich naar elkaar toe bewegen, hetgeen hij met de algemene benaming 'aantrekking' aanduidt; als iets hiertoe kan worden teruggebracht, meent hij dat het goed is verklaard. Zo verklaart hij de getijden door de aantrekking van de maan op de aarde, die op hem niet ongewoon of afwijkend voorkomt, maar slechts als een individueel geval van een algemene regel, oftewel natuurwet.

105. Als we nagaan wat het verschil is tussen natuurfilosofen en andere mensen voor zover het hun kennis van de natuurverschijnselen betreft, stellen we vast dat dit niet in een preciezere kennis over de bewerkende oorzaak die deze verschijnselen voortbrengt bestaat – omdat die oorzaak alleen de wil van een geest kan zijn – maar slechts in een groter begripsvermogen, waardoor analogieën, overeenstemmingen en overeenkomsten worden ontdekt in het verloop van de natuur en de individuele gevolgen worden verklaard, dat wil zeggen, teruggebracht tot algemene regels; zie paragraaf 62. Deze regels, die zijn gebaseerd op de analogie en gelijkvor-

mingheid die in de voortbrenging van natuurprocessen worden waargenomen, zijn zeer voordelig en de geest streeft ernaar ze te vinden: ze vergroten ons blikveld tot voorbij het aanwezige, oftewel datgene wat ons nabij is, en stellen ons in staat om zeer waarschijnlijke voorspellingen te doen over zaken die zeer ver weg of lang geleden kunnen zijn gebeurd en voorspellingen over toekomstige zaken te doen, hetgeen een de geest zeer behagend streven naar alwetendheid is.

106. We moeten bij deze zaken echter voorzichtig te werk gaan, want we zijn geneigd om te veel nadruk te leggen op analogieën en, ten nadele van de waarheid, toe te geven aan de gretigheid van de geest, waardoor deze ertoe wordt gebracht om zijn kennis tot algemene stellingen te verbreden.³⁴ Sommigen stellen bijvoorbeeld op grond van het enkele gegeven dat zwaartekracht, oftewel wederzijdse aantrekking, zich in vele gevallen manifesteert, dat het universeel is en dat aantrekken en aangetrokken worden door een ander lichaam een essentieel kenmerk is dat in alle lichamen ligt besloten. Het lijkt er daarentegen op dat de vaste sterren niet op een dergelijke wijze naar elkaar toe bewegen; deze zwaartekracht is geenszins essentieel voor lichamen en in bepaalde gevallen doet zich een geheel tegengesteld beginsel voor, zoals in de opwaartse groei van planten of de veerkracht van de lucht. Niets hierin is noodzakelijk of essentieel; het is daarentegen geheel afhankelijk van de wil van de heersende geest, die er, naar zijn eigen oordeel, voor zorgt dat bepaalde lichamen zich, volgens bepaalde natuurwetten, aan elkaar hechten of naar elkaar toe bewegen, terwijl hij andere op een bepaalde afstand van elkaar laat bestaan en sommige, geheel tegengesteld, in verschillende richtingen laat bewegen.

107. Uit het voorafgaande kunnen we, meen ik, het volgende afleiden. In de eerste plaats is duidelijk dat filosofen vergeefse moeite doen als ze zoeken naar een natuurlijke bewerkende oorzaak die verschilt van een geest. In de tweede plaats lijken filosofen, aangezien de gehele schepping het werk is van een wijze en goede geest, er goed aan te doen hun denkbaarheid te ontplooien (in tegenstelling tot wat sommigen menen) ten behoeve van de doelloorzaken van dingen;³⁵ ik moet toegeven dat ik geen reden zie

34 Francis Bacon poneert een soortgelijke stelling in zijn *Novum Organum* wanneer hij (in stelling 45 van Boek 1) vaststelt dat het in de menselijke aard ligt om de zaken meer regelmaat toe te schrijven dan daarin aangetroffen wordt.

35 'Doelloorzaak' is een begrip dat stamt uit de aristotelische filosofie; het wijst op het doel dat in ieder wezen besloten ligt. Zo is de doelloorzaak van een huis dat erin gewoond wordt. Berkeley aanvaardt, in tegenstelling tot de meeste andere moderne filosofen, het bestaan hiervan.

waarom het wijzen op de verscheidene doelen waartoe de natuurlijke dingen zijn bepaald en waartoe ze oorspronkelijk met onnoemelijke wijsheid zijn bedacht geen juiste methode zou zijn om ze te verklaren en een filosoof onwaardig zou zijn.

In de derde plaats kan uit het voorafgaande geen reden worden afgeleid waarom het verloop van de natuur niet meer onderzocht zou moeten worden of waarom er geen waarnemingen en experimenten meer plaats zouden moeten vinden. Dat deze nut hebben voor de mensheid en ons in staat stellen om algemene conclusies te trekken is niet het resultaat van onveranderlijke eigenschappen of verhoudingen tussen de dingen zelf, maar enkel van Gods goedheid en zachtmoedigheid jegens mensen in zijn zeggenschap over de wereld; zie paragrafen 30 en 31. In de vierde plaats kunnen we, door een zorgvuldig onderzoek van de verschijnselen die we kunnen opmerken, de algemene natuurwetten ontdekken en daaruit de andere verschijnselen afleiden. Ik zeg 'afleiden' en niet 'bewijzen', want alle afleidingen van die aard hangen af van de veronderstelling dat de Schepper van de natuur altijd gelijkvormig handelt en met inachtneming van de regels die we als beginselen beschouwen, hetgeen we niet met zekerheid kunnen weten.

88

108. Degenen die op grond van de verschijnselen algemene regels vormen en vervolgens de fenomenen afleiden uit diezelfde regels lijken eerder *tekens* te beschouwen dan *oorzaken*. Iemand kan een goed begrip verkrijgen van natuurlijke tekens zonder hun analogie te kennen, of te weten op grond van welke regel iets een bepaalde aard heeft. Net zoals het heel goed mogelijk is om ondeugdelijk te schrijven door algemene grammaticale regels te goed in acht te nemen, is het niet onmogelijk om de analogie te ver door te voeren door te redeneren vanuit algemene natuurwetten en zo fouten te begaan.

109. Zoals een wijze persoon bij het lezen van een boek besluit om zijn gedachten te richten op de betekenis en deze toe te passen in plaats van ze in te zetten om grammaticale opmerkingen over de taal te maken, zo lijkt het de geest onwaardig, bij het doornemen van het boek der natuur, om een precisie voor te wenden bij het reduceren van elk individueel verschijnsel tot algemene regels of bij het aantonen hoe het daaruit volgt. We moeten ons op edelere doelen richten, zoals het doen opleven en verheffen van de geest, met het vooruitzicht op de schoonheid, orde, omvang en verscheidenheid van natuurlijke dingen, om zo – door juiste gevolgtrekkingen – onze begrippen van de grootsheid, wijsheid en goedheid van de Schepper te vergroten. Het laatste hier te noemen doel is het dienstbaar maken van de diverse delen van de schepping, voor zover we kunnen,

aan de doelen waartoe ze zijn ontworpen: Gods glorie en het levensonderhoud en gerief van onszelf en onze medeschepselen.

110. De beste wijze om de bovenvermelde analogie, of natuurwetenschap, te ontsluiten is, zo zal grif worden erkend, een geroemde verhandeling over mechanica.³⁶ In de inleiding van die terecht hooggeschatte verhandeling worden tijd, ruimte en beweging onderscheiden in absolute en relatieve – met andere woorden, ware en ogenschijnlijke, of wiskundige en gewone – zin, een onderscheid dat, zoals de auteur uitvoerig uiteenzet, veronderstelt dat tijd, ruimte en beweging buiten de geest bestaan en dat ze normaliter worden opgevat in verhouding tot waarneembare dingen, terwijl ze zich hiertoe op zichzelf niet verhouden.

111. Aan datgene wat ik over 'tijd', zoals het hier in een absolute, of geabstraheerde, zin wordt opgevat, als de duur of voortzetting van het bestaan van dingen, heb opgemerkt (zie paragrafen 97 en 98), heb ik niets toe te voegen. Wat betreft de andere twee grootheden: de geroemde auteur stelt dat er 'absolute ruimte' bestaat, die zintuiglijk onwaarneembaar, op zichzelf onveranderlijk en onbeweeglijk is, alsmede 'relatieve ruimte', die van absolute ruimte de maatstaf is, en die, aangezien ze beweeglijk is en wordt bepaald door de positie ervan in verhouding tot waarneembare lichamen, gewoonlijk wordt opgevat als onbeweeglijke ruimte. 'Plaats' definieert hij als het gedeelte van ruimte dat een lichaam inneemt; wat voor de plaats geldt, geldt ook voor de ruimte wat betreft het absolute of relatieve karakter ervan. Van 'absolute beweging' wordt gezegd dat het de beweging van een lichaam is van een absolute plaats naar een andere, zoals relatieve beweging de beweging is van een relatieve plaats naar een andere.

Omdat de delen van absolute ruimte niet door onze zintuigen worden waargenomen moeten we, in plaats daarvan, gebruikmaken van de maatstaven die wél waarneembaar zijn (hun relatieve tegenhangers), om zo zowel plaats als beweging te bepalen met betrekking tot lichamen die we als onbeweeglijk beschouwen. Er wordt echter opgemerkt dat we in het geval van filosofische kwesties moeten abstraheren van onze zintuigen, aangezien het mogelijk is dat geen van de lichamen die onbeweeglijk lijken dit in werkelijkheid ook zijn; iets wat relatief in beweging is, kan in werkelijkheid inactief zijn. Evenzo kan een en hetzelfde lichaam in relatieve rust en beweging verkeren of zelfs tegengestelde relatieve bewegingen vertonen als het in beweging is, afhankelijk van het standpunt van waaruit de plaats ervan wordt bepaald. Deze meerduidigheid valt geheel toe te schrijven aan de ogenschijnlijke bewegingen en is afwezig in de ware, of

36 Een verwijzing naar Newtons *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*.

absolute, bewegingen; daarom moet alleen op dat laatste binnen de filosofie acht geslagen worden.

De ware bewegingen, zo wordt ons gezegd, worden van de relatieve onderscheiden op grond van de volgende eigenschappen. In de eerste plaats geldt voor ware, of absolute, beweging dat alle delen wier positie jegens het geheel niet verandert dezelfde bewegingen maken als het geheel. In de tweede plaats wordt, als een plaats in beweging is, datgene wat zich erin bevindt ook bewogen, zodat een lichaam dat beweegt op een plaats die in beweging is deelheeft aan de beweging van die plaats. In de derde plaats wordt ware beweging alleen veroorzaakt of veranderd door kracht die wordt uitgeoefend op het lichaam zelf. In de vierde plaats wordt ware beweging altijd veranderd door kracht die op het bewegende lichaam wordt uitgeoefend. In de vijfde plaats is er geen middelpuntvliedende kracht in een circulaire beweging die slechts relatief is, terwijl deze wél bestaat in een ware, of absolute, beweging van deze aard, evenredig met de hoeveelheid beweging.

90

112. Niettegenstaande het gezegde, echter, lijkt het me niet zo te zijn dat er enige andere beweging kan zijn dan relatieve; 'beweging' kan alleen worden begrepen als men zich ten minste twee lichamen voorstelt waarbij de afstand ertussen, of hun positie, verandert. Als er dan ook maar één lichaam bestond, zou het op geen enkele wijze in beweging kunnen zijn. Dit lijkt overduidelijk, omdat in het idee dat ik van beweging heb noodzakelijkerwijs 'verhouding' besloten ligt.

113. Al is het echter bij elke beweging noodzakelijk om zich meer dan één lichaam voor te stellen, toch kan het zo zijn dat slechts één ervan in beweging is, te weten die waarop de kracht die de verandering in afstand veroorzaakt, wordt uitgeoefend, of, in andere woorden, die waarop de werking is gericht. Hoe men 'relatieve beweging' namelijk ook definieert, als we hiermee het bewegende lichaam aanduiden waarvan de afstand tot bepaalde andere lichamen verandert – ongeacht of de kracht of werking die deze verandering veroorzaakt erop gericht is – aangezien relatieve beweging de beweging is die zintuiglijk wordt waargenomen en in het dagelijks leven gadeslagen wordt, heeft het er alle schijn van dat iedereen met een gezond verstand deze beweging net zo goed kent als de grootste filosoof.

Ik leg de vraag aan eender wie voor of men, in overeenstemming met zijn opvatting van 'beweging', kan stellen dat de stenen waar hij overheen loopt als hij over straat loopt bewegen, op grond van het gegeven dat hun afstand tot zijn voeten verandert. Het komt me voor dat, al is een verhouding van het ene ding tot het andere vervat in beweging, het toch niet

noodzakelijk is dat elk van de dingen die zich tot elkaar verhouden als zodanig wordt aangeduid. Zoals iemand kan denken aan iets wat zelf niet denkt, zo kan een lichaam in beweging zijn naar of vanaf een ander lichaam, dat niet op grond van dat gegeven zelf in beweging is.

114. Afhankelijk van veranderingen die zich in een plaats zelf voordoen verandert de beweging ervan. Van iemand in een bewegende boot kan men zeggen dat hij in verhouding tot de zijden van de boot niet beweegt, terwijl hij dat in verhouding tot het land wél doet; hij kan ook in het ene opzicht oostwaarts bewegen en in het andere westwaarts. In het dagelijks leven neemt men geen standpunt buiten de aarde in om de plaats van een lichaam te bepalen; als iets op aarde onbeweeglijk is, wordt het in absolute zin opgevat dat te zijn. Filosofen, echter, wier gedachten zich verder uitstrekken en wier begrippen van het geheel der dingen correcter zijn, stellen vast dat zelfs de aarde in beweging is. Teneinde hun begrippen in te kaderen lijken ze de lichamelijke wereld als eindig op te vatten en de uiterste onbeweeglijke begrenzingen, of omhulsels, als het ijkpunt voor ware bewegingen.

Zetten we onze eigen begrippen op een rij, dan stellen we, meen ik, vast dat absolute beweging, voor zover we ons daarvan een idee kunnen vormen, in de kern niets anders is dan op deze wijze bepaalde relatieve beweging. Zoals namelijk al is vastgesteld is absolute beweging die in geen enkele verhouding tot iets anders staat onbegrijpelijk; met deze soort relatieve beweging stemmen, zo kan men, meen ik, vaststellen, alle bovenvermelde kenmerken, oorzaken en gevolgen die worden toegeschreven aan absolute beweging overeen. Wat betreft datgene wat wordt gezegd over middelpuntvliedende kracht, namelijk dat het geenszins deel uitmaakt van een relatieve circulaire beweging: ik zie niet in hoe dit volgt uit het experiment dat is uitgevoerd om het te bewijzen. (Zie de opmerking bij Definitie 8 van *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*; het water in het vat, zoals aldaar beschreven, beweegt namelijk, zo meen ik, op het moment waarop men zegt dat de grootste relatieve circulaire beweging plaatsvindt, in het geheel niet, zoals uit de vorige paragraaf duidelijk wordt.)

115. Om een lichaam aan te duiden als in beweging zijnde is het in de eerste plaats noodzakelijk dat verandering plaatsvindt in zijn afstand of ligging ten opzichte van een ander lichaam en ten tweede dat de kracht of oorzaak die die verandering teweegbrengt erop uitgeoefend wordt. Is een van beide afwezig, dan kan – als de algemeen gangbare betekenis in acht genomen wordt – niet, meen ik, van een lichaam worden gezegd dat het in beweging is. Ik erken weliswaar dat we ons kunnen voorstellen dat een li-

chaam in beweging is wanneer we de afstand ervan tot een ander lichaam zien veranderen, ook al wordt er geen kracht op uitgeoefend (en in deze zin kan er *ogenschiijnlijke* beweging zijn), maar hieraan ligt dan ten grondslag dat we denken dat de kracht die de verandering in afstand veroorzaakt uitgeoefend wordt op het lichaam waarvan we denken dat het beweegt. Dit toont slechts aan dat we iets wat niet in beweging is onte-recht kunnen aanzien voor iets wat in beweging is.

116. Uit datgene wat is gesteld volgt dat de filosofische opvatting van 'be-weging' niet wijst op het bestaan van een absolute ruimte, die verschilt van de ruimte die zintuiglijk waargenomen wordt en op lichamen betrek-king heeft; dat deze niet buiten de geest kan bestaan volgt duidelijk uit de beginselen die ditzelfde aantonen met betrekking tot alle andere voorwer-pen van zintuiglijke waarneming. Misschien zullen we, als we nauwgezet onderzoek verrichten, vaststellen dat we ons niet eens een idee kunnen vormen van zuivere ruimte, afgezonderd van al het lichamelijke. Dit lijkt, zo stel ik, onmogelijk, aangezien het een zeer abstract idee is. Als ik een beweging in een bepaald deel van mijn lichaam opwek en deze vrij is in de zin dat er geen weerstand plaatsvindt, dan is er, zo zeg ik, ruimte; ervaar ik daarentegen weerstand, dan is er, zo zeg ik, iets lichamelijks. Naarma-te de weerstand tegen beweging geringer of groter is, is de ruimte zuiverder respectievelijk minder zuiver. Als ik dan ook over zuivere, oftewel lege, ruimte spreek, wordt daarbij niet verondersteld dat het woord 'ruimte' een idee vertegenwoordigt dat verschilt van, of onvoorstelbaar is zonde-r, lichaam en beweging. We zijn geneigd om te denken dat ieder zelf-standing naamwoord een afzonderlijk idee vertegenwoordigt, dat geschei-den kan worden van alle andere, maar deze gedachte heeft tot oneindig veel fouten geleid.

Mocht de gehele wereld behalve mijn eigen lichaam worden vernietigd, dan blijft nog steeds, zo stel ik, zuivere ruimte bestaan, waarmee slechts wordt bedoeld dat ik me kan voorstellen dat mijn ledematen zonder enige weerstand alle kanten op kunnen bewegen. Mocht ook mijn li-chaam worden vernietigd, dan zou er geen beweging kunnen zijn en bijge-volg geen ruimte. Sommigen denken misschien dat het zintuig van het zicht ze het idee van zuivere ruimte verschaft, maar uit datgene wat we elders hebben aangetoond volgt duidelijk dat de ideeën van ruimte en af-stand niet door dat zintuig worden verkregen; zie daarvoor het *Essay To-wards a New Theory of Vision*.

117. Datgene wat hier is uiteengezet lijkt alle redetwisten en moeilijkhe-den die met betrekking tot de aard van zuivere ruimte bij geleerden zijn gerezen tot een eind te brengen. Het voornaamste voordeel dat eruit

voortvloeit is echter dat we bevrijd worden van een belangrijk dilemma dat velen die hun gedachten over deze kwestie hebben laten gaan voor onoplosbaar houden; dit bestaat erin dat men denkt dat werkelijke ruimte God is óf dat er iets naast God bestaat wat eeuwig, ongeschapen, oneindig, ondeelbaar en onbeweeglijk is. Van beide gedachten kan men terecht menen dat ze verderfelijk en absurd zijn. Het is zeker dat een niet gering aantal theologen en filosofen van groot aanzien uit de moeilijkheid die ze ervoeren bij het zich voorstellen van een begrenzing van ruimte of de vernietiging ervan hebben afgeleid dat deze goddelijk moet zijn. Recentelijk hebben sommigen zich er in het bijzonder toe gezet om aan te tonen dat dit aansluit bij Gods onoverdraagbare kenmerken, een leer die, hoe onwaardig Gods natuur ze ook moge zijn, voor zover ik kan nagaan onmogelijk terzijde kan worden geschoven zolang we de gangbare opvattingen huldigen.

118. Nu we de natuurfilosofie hebben behandeld zetten we ons ertoe om het andere belangrijke domein van theoretische kennis, de wiskunde, te beschouwen. Hoe vermaard de wiskunde op grond van haar helderheid en de zekerheid van haar bewijsvoering, die vrijwel nergens anders kan worden aangetroffen, ook moge zijn, toch kan niet worden gesteld dat hierin geen fouten worden gemaakt, hetgeen gebeurt als in haar uitgangspunten een fout verscholen ligt, waarmee de beoefenaars van de wiskunde niet minder vertrouwd zijn dan andere mensen. Wiskundigen leiden hun stellingen af uit zeer dwingende uitgangspunten, maar deze gaan niet boven kwantitatieve analyses uit; het wiskundig onderzoek strekt zich niet uit tot de aan alles ten grondslag liggende grondstellingen die hun invloed doen gelden op alle disciplines en elke daarvan – de wiskunde niet uitgezonderd – deelt dan ook in de dwalingen die daarin vervat zijn.

We ontkennen niet dat de beginselen die wiskundigen aanvoeren waar zijn of dat de wijze waarop ze daaruit stellingen afleiden helder en onbetwistbaar is, maar volgens ons strekken bepaalde onjuiste grondstellingen verder dan datgene waarop de wiskunde zich richt, die om die reden niet expliciet worden geformuleerd maar veeleer stilzwijgend worden verondersteld in de gehele voortgang van de wiskunde; de kwalijke gevolgen van die geheime, onbeproefde dwalingen spreiden zich uit over al haar onderafdelingen. Voor de helderheid: we vermoeden dat de fouten die voortkomen uit de leer van abstracte algemene ideeën en het bestaan van voorwerpen buiten de geest net zozeer door wiskundigen worden begaan als door andere mensen.

119. Men heeft gemeend dat de rekenkunde is gericht op abstracte ideeën van aantal en men veronderstelt dat het begrijpen van de eigenschappen

en onderlinge verhoudingen ervan een niet onbelangrijk deel van de theoretische kennis vormt. Doordat de aard van getallen in abstracto is opgevat als zuiver en intelligibel hebben getallen de achting opgeroepen van filosofen die een ongewone verfiindheid en intellectuele verhevenheid voorgewend lijken te hebben. Het heeft ertoe geleid dat de meest onbenullige theoretische bespiegelingen, die voor de praktische toepassing zonder betekenis zijn en slechts ter verstrooiing dienen, geprezen worden, waardoor de geesten van sommigen zodanig zijn gecorrumpeerd dat ze hebben gefantaseerd dat verheven mysteriën met getallen gepaard gaan, op grond waarvan ze gepoogd hebben om natuurlijke dingen te verklaren.

94

Gaan we echter bij onszelf te rade en beschouwen we datgene wat is uiteengezet, dan gaan we wellicht geringschattend denken over die grote uitwaaieringen en abstracties en komen we ertoe alle onderzoek over getallen, voor zover ze de praktische toepassing niet dienstig zijn en het leven niet tot nut zijn, te beschouwen als niet meer dan een aantal lastige futiliteiten.³⁷

120. We hebben 'eenheid' al in paragraaf 13 onderzocht; daaruit en uit datgene wat in de Inleiding is gesteld volgt duidelijk dat een dergelijk idee niet bestaat. Omdat 'getal' echter wordt gedefinieerd als 'een verzameling van eenheden' kunnen we vaststellen: als er niet zoiets bestaat als eenheid in abstracto, zijn er geen ideeën van getal die in abstracto worden aangeduid door middel van de telwoorden en cijfers. Als de rekenkundige theorieën dan ook worden geabstraheerd van de benamingen en cijfers alsmede van alle gebruik en praktische toepassingen en van de individuele genummerde dingen, kan verondersteld worden dat in deze theorieën niets wordt onderzocht. Op grond hiervan kunnen we inzien hoezeer de wetenschap van de getallen ondergeschikt is aan de praktische toepassing en hoe weinigzeggend en triviaal deze wordt als ze een zuiver theoretische onderneming wordt.

121. Omdat er echter mensen zijn die, begoocheld door de bedrieglijke schijn van de ontdekking van geabstraheerde waarheden, hun tijd verspillen aan rekenkundige stellingen en vraagstukken die geen enkele toepassing vinden, is het niet ongerechtvaardigd om uitvoeriger onderzoek te verrichten en de zinledigheid van die kennisaanspraak aan te tonen; dit zal duidelijk worden als men het vroegste stadium van de rekenkunde in overweging neemt en nagaat om welke reden mensen zich oorspronkelijk hebben gezet tot het beoefenen van deze wetenschap en wat ze hiermee wilden bereiken. Een natuurlijke gedachte is dat mensen oorspronkelijk,

37 Berkeley gebruikt de Latijnse frase 'difficiles nugae'.

om het geheugen te ontlasten en als hulp bij het rekenen, van tekens gebruikmaakten, en, bij het schrijven, van afzonderlijke strepen, punten en dergelijke, die individuele eenheden moesten aanduiden, dat wil zeggen dingen – van welke soort ook – die ze gebruikten om een berekening mee te maken.

Vervolgens ontdekten ze een bondigere methode, die erin bestond om een bepaald symbool verscheidene strepen of punten te laten vertegenwoordigen. Ten slotte werd de notatie van de Arabieren en Indiërs gangbaar, waarin alle getallen zeer goed kunnen worden uitgedrukt door de herhaling van enkele symbolen of cijfers en door het bepalen van de waarde van elk getal op grond van de plaats die een cijfer in een eenheid inneemt. Hierbij lijkt de taal als model te zijn gebruikt en men kan dan ook een precieze analogie vaststellen tussen de notatie van cijfers en benamingen: de negen eenvoudige cijfers komen overeen met de eerste negen telwoorden en de plaatsen die cijfers innemen in eenheden die uit meer dan één cijfer bestaan komen overeen met de namen van de telwoorden die ze vertegenwoordigen.³⁸ In overeenstemming met deze regels met betrekking tot de eenvoudige waarden en de waarden op grond van de plaatsen in getaleenheden werden methoden bedacht om op grond van de gegeven cijfers of tekens van delen te bepalen welke ervan geschikt zijn – en in welke volgorde – om het geheel aan te duiden.

Vanaf het moment dat de gezochte cijfers eenmaal waren gevonden en men had vastgesteld dat dezelfde regel of analogie steeds gold kon men ze met woorden verbinden, waarop men met het getal volkomen bekend geraakte. Het aantal van een bepaalde groep dingen wordt immers geacht bekend te zijn als we bekend zijn met de benaming of het getal (met de cijfers in de juiste volgorde) die er volgens de vastgestelde analogie toe behoren. Als deze tekens immers bekend zijn, kunnen we de tekens van elk deel van de individuele opsommingen die ze aanduiden te weten komen door rekenkundige toepassingen; door zo met tekens te rekenen (overeenkomstig het verband dat bestaat tussen deze tekens en de hoeveelheden dingen, waarvan elk als eenheid wordt opgevat) kunnen we de dingen met betrekking waartoe we berekeningen willen verrichten op de juiste wijze optellen, delen en afmeten.

122. In de rekenkunde beschouwen we dan ook geen dingen, maar tekens, die echter niet omwille van zichzelf worden beschouwd, maar omdat ze ons duidelijk maken hoe we met betrekking tot dingen moeten handelen en hoe we erover moeten beschikken. Iets soortgelijks als datgene wat we hiervoor hebben opgemerkt over woorden in het algemeen (zie paragraaf 19

³⁸ In het getal '5283' staat '2' bijvoorbeeld voor 200.

van de Inleiding) gebeurt hier: men meent dat abstracte ideeën worden aangeduid door telwoorden of symbolen, terwijl ze geen ideeën van individuele dingen in onze geesten oproepen.

Ik zal deze kwestie nu niet nader onderzoeken en stel slechts vast dat uit datgene wat is aangevoerd overduidelijk volgt dat de zaken die doorgaan voor abstracte waarheden en stellingen met betrekking tot aantallen in werkelijkheid niets anders betreffen dan individuele telbare dingen, benamingen of symbolen; deze zaken werden van origine alleen beschouwd als tekens, of als zaken die tekens treffend kunnen representeren, eender hoeveel er benodigd zijn. Hieruit volgt dat het net zomin verstandig en nuttig is om deze zaken omwille van zichzelf te onderzoeken als, met veronachtzaming van de ware zin of oorspronkelijke bedoeling en dienende rol van de taal, tijd te besteden aan ongepaste kritiek op woorden of redeneringen en disputen die slechts om woorden draaien.

96

123. Nu we de getallen hebben behandeld zetten we ons ertoe te spreken over *uitgebreidheid*, dat – in relatieve zin opgevat – het onderwerp van onderzoek is van de meetkunde. Al wordt de *oneindige* deelbaarheid van *eindige* uitgebreidheid in de grondbeginselen van de meetkunde niet – in de gedaante van een axioma of stelling – geëxpliciteerd; deze wordt daarin wel steeds verondersteld, net zoals wiskundigen menen dat ze zo onafscheidelijk en wezenlijk verbonden is met de meetkundige beginselen en bewijzen dat zij deze nooit in twijfel trekken en geenszins ter discussie stellen. Dit begrip is de bron van gemakkelijke meetkundige paradoxen die zo scherp in tegenspraak zijn met het gewone gezonde verstand van de mens en met zoveel tegenzin worden aanvaard door een geest die nog niet is gecorrumpeerd door geleerdheid; zo ook is het de voornaamste aanleiding van die fraaie en zeer grote verfiyndheid die de bestudering van de wiskunde zo moeilijk en afstompend maakt.

Als we dan ook kunnen aantonen dat geen enkele eindige uitgebreidheid ontelbaar veel delen bevat, oftewel oneindig deelbaar is, wordt daarmee duidelijk dat we de meetkunde als discipline in één stap zuiveren van een groot aantal moeilijkheden en tegenspraken die de rede immer zijn aangerekend en dat we de bestudering van de meetkunde zo veel minder tijdrovend en moeizaam maken dan tot nog toe het geval is geweest.

124. Elke individuele eindige uitgebreidheid die het onderwerp kan zijn van onze gedachten is een idee, dat alleen in de geest bestaat, zodat elk deel ervan waargenomen moet worden. Als ik dan ook niet ontelbaar veel delen kan waarnemen in de eindige uitgebreide dingen die ik beschouw, is het zeker dat deze er niet in besloten liggen. Aangezien het overduidelijk is dat ik niet in staat ben om ontelbaar veel delen te onderscheiden in iets

wat ik zintuiglijk gewaarword of voor mezelf in mijn geest vorm, ongeacht of het een lijn, oppervlak of vast voorwerp betreft, stel ik vast dat ze er niet in besloten liggen. Niets kan duidelijker voor me zijn dan dat de uitgebreide dingen die ik aanschouw niets anders zijn dan mijn eigen ideeën; niet minder duidelijk is dat ik geen van mijn ideeën kan opdelen in een oneindig aantal andere ideeën, wat wil zeggen dat ze niet oneindig deelbaar zijn.

Als met 'eindige uitgebreidheid' iets wordt bedoeld wat verschilt van een eindig idee, stel ik niet te weten wat het is, zodat ik er niets over kan bevestigen of ontkennen. Als de termen 'uitgebreidheid', 'delen' en dergelijke echter in enige *begrijpelijke* zin worden opgevat, namelijk als ideeën, is het zo duidelijk een tegenspraak om te stellen dat een eindige hoeveelheid, of uitgebreidheid, bestaat uit een oneindig aantal delen, dat eenieder dit onmiddellijk erkent. Het is onmogelijk dat een redelijk wezen er ooit mee zou instemmen als het dit feit niet geleidelijk en langzamerhand leert kennen, net zoals een bekeerde heiden de leer van de transsubstantiatie leert kennen. Oude en ingewortelde vooroordelen gaan vaak over in beginselen en als stellingen eenmaal de kracht en het aanzien van een beginsel hebben verkregen meent men dat ze, alsook al wat eruit afgeleid wordt, niet onderzocht hoeven te worden. Geen enkele absurditeit is zo groot dat de menselijke geest niet bereid is haar op deze wijze te aanvaarden.

125. Iemand in wiens verstand de leer van abstracte algemene ideeën heeft postgevat kan ervan overtuigd worden dat uitgebreidheid in abstracto oneindig deelbaar is (hoe men ook moge denken over de ideeën van de zintuigen) en iemand die meent dat de voorwerpen van de zintuiglijke waarneming buiten de geest bestaan erkent op grond daarvan wellicht dat een lijn van slechts één centimeter lang ontelbaar veel werkelijk bestaande delen bevat, zij het dat ze te klein zijn om te kunnen worden waargenomen. Deze dwalingen zijn net zozeer in de geesten van meetkundigen gegrift als in die van andere mensen en hebben een overeenkomstige invloed op hun redeneringen; het is niet moeilijk om aan te tonen hoe men de redeneringen in de meetkunde die worden gebruikt om de opvatting van de oneindige deelbaarheid van uitgebreidheid te ondersteunen daarop baseert. Voor dit moment beperken we ons ertoe in algemene zin vast te stellen waarom alle wiskundigen zo gesteld zijn op deze leer en er zo hardnekkig aan vasthouden.

126. Elders is opgemerkt dat meetkundige stellingen en bewijzen betrekking hebben op universele ideeën; zie paragraaf 15 van de Inleiding, waar is uiteengezet in welke zin dit moet worden begrepen, namelijk zo dat de

individuele lijnen en vormen die in het figuur voorkomen, verondersteld worden model te staan voor ontelbaar veel andere lijnen en vormen van uiteenlopende groottes; als de meetkundige ze, met andere woorden, beschouwt, abstraheert hij van hun omvang, wat niet betekent dat hij zich een abstract idee vormt, maar alleen dat hij zich niet bezighoudt met de vraag wat de specifieke omvang is, of deze nu groot is of klein, en die kwestie als irrelevant beschouwt met betrekking tot de bewijsvoering. Hieruit volgt dat een lijn in het figuur van slechts één centimeter lang zo moet worden behandeld alsof deze 10.000 delen bevat, aangezien deze lijn niet op zichzelf wordt beschouwd, maar als een universeel model; de lijn is slechts universeel wat de betekenis betreft, op grond waarvan ze ontelbaar veel lijnen vertegenwoordigt die haar in grootte overtreffen en waarin 10.000 of meer delen kunnen worden onderscheiden, al is haar eigen lengte slechts één centimeter. Op deze wijze worden de kenmerken van de geduide lijnen (door middel van een zeer gebruikelijke formulering) aan het teken toegekend; vervolgens begaat men de fout om te denken dat deze kenmerken aan de lijn, zoals deze op zichzelf is, behoren.

127. Omdat geen enkel aantal delen zo groot is dat er geen lijn kan zijn met een nog groter aantal, wordt de lijn van één centimeter geacht uit meer delen te bestaan dan welk aantal men ook maar kan toewijzen; dit geldt niet voor de centimeter in absolute zin, maar alleen voor de dingen die erdoor worden aangeduid. Degenen die dit onderscheid niet in gedachten houden vervallen in de opvatting dat de kleine, individuele lijn die op papier wordt getekend zelf ontelbaar veel delen bevat. Er bestaat niet zoiets als het tienduizendste deel van een centimeter, maar wel van een kilometer of van de diameter van de aarde, die door middel van die centimeter kan worden aangeduid.

Stel dat ik een driehoek op papier uitteken waarvan een van de zijden, die niet langer is dan, bijvoorbeeld, één centimeter, de radius is; ik vat deze dan zo op dat hij bestaat uit 10.000 of 100.000 delen, of een nog groter aantal. Het tienduizendste deel van die lijn is op zichzelf beschouwd in het geheel niets en kan dus zonder dwaling of discussie worden veronachtzaamd, maar aangezien deze getekende lijnen slechts tekens zijn die grotere hoeveelheden vertegenwoordigen die heel goed in tienduizend delen kunnen worden opgedeeld is duidelijk dat de radius, teneinde aanzienlijke fouten in de praktische toepassing te voorkomen, moet worden opgevat als een lijn bestaande uit ten minste 10.000 delen.

128. Uit datgene wat is aangevoerd wordt de reden duidelijk waarom het, om de universele toepassing van eender welke stelling mogelijk te maken, noodzakelijk is dat we over de lijnen die op papier worden getekend

spreken alsof ze delen bevatten, terwijl dit in werkelijkheid niet zo is. Als we, terwijl we zo spreken, de zaak grondig onderzoeken, ontdekken we wellicht dat we ons niet kunnen voorstellen dat een centimeter zelf bestaat uit, of op te delen is in, duizend delen, en dat dit alleen geldt voor een andere lijn die veel groter is dan een centimeter en erdoor wordt vertegenwoordigd. Als we zeggen dat een lijn oneindig deelbaar is, moeten we een lijn bedoelen die oneindig groot is. Wat we hier hebben vastgesteld lijkt de voornaamste oorzaak te zijn van het feit dat men heeft gemeend dat het in de meetkunde noodzakelijk is om de oneindige deelbaarheid van eindige uitgebreidheid te veronderstellen.

129. Het ligt voor de hand om te denken dat de vele absurditeiten en tegenspraken die aan dit onware beginsel zijn ontsproten als bewijzen van de onjuistheid ervan zijn opgevat. Men meent echter – en wat voor logica hierbij gehanteerd wordt is mij onbekend – dat bewijzen a posteriori niet toegestaan zijn om stellingen met betrekking tot oneindigheid te ontcrachten, alsof het niet onmogelijk zou zijn, zelfs voor een oneindige geest, om tegenspraken te verenigen, of alsof iets wat absurd en tegenstrijdig is een noodzakelijk verband zou kunnen hebben met de waarheid, of eruit zou kunnen voortkomen. Eenieder die de zwakheid van deze positie in beschouwing neemt, echter, meent dat degenen die haar verdedigen zich opzettelijk inzetten voor een onjuistheid, om niet te veel te vergen van een luie geest die liever berust in een lethargisch scepticisme dan de moeite te nemen om de beginselen die hij steeds voor waar heeft aangenomen aan een grondig onderzoek te onderwerpen.

130. Recentelijk zijn de bespiegelingen over oneindige kwantiteiten tot zulke hoogten opgevoerd en hebben ze zulke vreemde begrippen opgeleverd, dat ze onder de huidige meetkundigen hebben geleid tot aanzienlijke moeilijkheden en redetwisten. Een aantal van hen, van groot aanzien, neemt geen genoegen met de opvatting dat eindige lijnen kunnen worden opgedeeld in een oneindig aantal delen; zij stellen dat elk van die infinitesimalen zelf verder deelbaar is in een oneindig aantal andere delen – zogeheten infinitesimalen van een tweede orde – enzovoort, tot in het oneindige.³⁹ Zij, zo stel ik, beweren dat er infinitesimalen van infinitesimalen

39 Het begrip 'infinitesimaal' is een in de wiskunde gehanteerd begrip; het fungeert als fictie (vgl. Hans Vaihinger, *Die Philosophie des Als Ob* (Leipzig: Felix Meiner, 1922), pp. 156, 166) om oneindig kleine delen aan te duiden en is cruciaal in de analyse (ook bekend als differentiaal- en integraalrekening), waarvan de basis is ontwikkeld door Gottfried Leibniz en – onafhankelijk van hem – Newton. De fictie is in *praktisch* opzicht niet problematisch; of men deze *theoretisch* ook bevredigend vindt hangt af van het eigen perspectief. Het is in elk geval duidelijk dat een dergelijke stellingname voor Berkeley niet aanvaardbaar is. Verderop, in § 132, zal blijken dat ook de waarde van de analyse in praktisch opzicht door hem betwijfeld wordt.

van infinitesimalen zijn, zonder ooit een einde te bereiken. Volgens hen bevat een centimeter dan ook niet slechts een oneindig aantal delen, maar een oneindigheid van een oneindigheid van een oneindigheid van delen, tot in het oneindige.

Volgens anderen zijn er geen indelingen in infinitesimalen afgezien van de eerste orde; zij menen, op goede gronden, dat het absurd is om te denken dat er een positieve hoeveelheid, of een deel van uitgebreidheid, bestaat die, al wordt deze oneindig veel keren vermenigvuldigd, nooit even groot kan worden als de kleinste uitgebreidheid.⁴⁰ Aan de andere kant lijkt het niet minder absurd om te menen dat het kwadraat, de derde macht of een andere macht van een positieve wortel zelf in het geheel niets is; degenen die vasthouden aan infinitesimalen van de eerste orde moeten zich hiertoe, ook al nemen ze afstand van alle verdere indelingen, echter bekennen.

100

131. Hebben we dan geen reden om te concluderen dat *beide* groepen wiskundigen zich vergissen en dat er in feite niet zoiets bestaat als oneindig kleine delen, of een oneindig aantal delen in een eindige hoeveelheid? U kunt nu zeggen: 'Als deze opvatting correct is, volgt daaruit dat de fundamenteën van de meetkunde worden ontmanteld en dat de grote denkers die die discipline tot zulke ongekennde hoogten hebben ontwikkeld een luchtkasteel hebben gebouwd.' Hierop kan ik antwoorden dat al wat meetkundig bruikbaar is en het leven tot nut is sterk overeind blijft en door onze beginselen niet aan het wankelen wordt gebracht. De meetkunde zal, voor zover het de praktische toepassingen betreft, niet worden geschaad door datgene wat is aangevoerd, maar er juist voordeel uit putten.

Aan het zodanig aantonen van deze kwestie dat er recht aan wordt gedaan kan men een afzonderlijk onderzoek wijden. Wat het overige betreft: uit het gestelde kan worden afgeleid dat men bepaalde complexe en verfijnde delen van de theoretische wiskunde buiten beschouwing kan laten zonder aan de waarheid afbreuk te doen, maar ik zie niet in welk nadeel dit de mensheid zou opleveren. Het tegengestelde is juist het geval: het is hoogst wenselijk dat zeer capabele en vasthoudende mensen hun gedach-

40 In sommige edities van de originele tekst, zoals die welke als de basis voor deze vertaling is gebruikt, luidt deze zin als volgt: 'Others there be who hold all orders of infinitesimals below the first to be nothing at all, thinking it with good reason absurd, to imagine there is any positive quantity or part of extension, which though multiplied infinitely, can ever equal the smallest given extension.' In de vertaling zou dan het woord 'ooit' (voor 'ever') in plaats van het woord 'nooit' (voor 'never') moeten worden opgenomen, maar dit zou resulteren in een uitkomst die niet met Berkeley's uiteenzetting te rijmen valt. De keuze voor 'nooit' wordt verder ondersteund door het gegeven dat er ook edities zijn waarin het woord 'never' is opgenomen.

ten afwenden van die verstrooiingen en ze richten op het onderzoek van de zaken die sterker betrekking hebben op de levensbesognes, of de levenswijze directer beïnvloeden.

132. Op de tegenwerping dat verscheidene stellingen die ongetwijfeld waar zijn ontdekt zijn via methoden waarbij van infinitesimalen gebruik wordt gemaakt, wat niet mogelijk zou zijn geweest als hun bestaan een tegenspraak behelsde, antwoord ik als volgt. Een grondig onderzoek zal niet tot de conclusie leiden dat het in enig geval noodzakelijk is om gebruik te maken of zich een voorstelling te vormen van infinitesimale delen van eindige lijnen, of zelfs van hoeveelheden kleiner dan het kleinst waarneembare;⁴¹ het is overduidelijk dat dit nooit gebeurt, omdat het onmogelijk is.

101

133. Op grond van het voorafgaande is helder dat zeer vele en belangrijke dwalingen zijn ontsproten uit de onware beginselen die in de voorafgaande delen van deze verhandeling zijn bestreden. De aan deze onjuiste leerstellingen tegengestelde opvattingen blijken tegelijkertijd zeer vruchtbare beginselen te zijn, waaruit ontelbaar veel gevolgen voortvloeien die voor zowel de ware filosofie als de religie uiterst voordelig zijn. In het bijzonder is aangetoond dat degenen die zich als de grootste en meest verderfelijke vijanden van kennis hebben betoond, of deze nu op menselijke of goddelijke zaken betrekking heeft, zich vooral hebben verlaten op hun voornaamste steunpilaar, namelijk 'materie', oftewel het absolute bestaan van lichamelijke voorwerpen.

Door het werkelijke bestaan van niet-denkende dingen te onderscheiden van het waargenomen worden ervan en te menen dat ze op zichzelf, buiten de geesten, bestaan, wordt waarlijk geen enkel natuurverschijnsel verklaard; het roept daarentegen juist een groot aantal moeilijkheden op. De veronderstelling van het bestaan van materie is wankel, aangezien deze op geen enkele grond rust. Ze leidt tot gevolgen die het licht dat het vrije onderzoek erop laat schijnen niet kunnen verdragen; ze verschuilen zich achter de duistere en ongespecificeerde aanname dat oneindige dingen onbegrijpelijk zijn. Het terzijde stellen van deze 'materie' heeft geen enkel nadelig gevolg en ze zal geenszins gemist worden. Zonder 'materie' kan alles even eenvoudig, of zelfs eenvoudiger, worden begrepen. De leer dat alleen geesten en ideeën bestaan legt zowel sceptici als atheïsten voor eeuwig het zwijgen op. Mijn standpunt komt uitstekend overeen met de aanspraken van de rede en het geloof en ik meen dat we mogen verwachten dat het aanvaard en stevig omarmd zal worden, zelfs als het slechts

41 Berkeley gebruikt de Latijnse frase 'minimum sensibile'.

als hypothese wordt gepresenteerd en als wordt aanvaard dat het bestaan van materie mogelijk is; we hebben echter, zo meen ik, overduidelijk aangetoond dat dit laatste niet mogelijk is.

134. Het is waar dat diverse redetwisten en bespiegelingen die geacht worden een belangrijk deel van geleerdheid uit te maken als gevolg van de voorafgaande beginselen als nutteloos worden verworpen. Hoezeer dit echter ook de vooringenomenheid tegen onze begrippen moge aanwakkeren van degenen die zich aan deze redetwisten en bespiegelingen hebben gewijd en er al ver in zijn gevorderd, we hopen dat de weerzin van anderen niet wordt opgewekt door het gegeven dat de beginselen en leerstellingen die in deze verhandeling worden uiteengezet het onderzoeksproces verkorten en de wetenschappen die betrekking hebben op de mens verhelderen, bekorten en toegankelijker maken dan ze daarvoor waren.

135. Nu we datgene hebben afgerond wat we wilden zeggen over de kennis van ideeën zetten we ons, volgens de door ons ontwikkelde procedure, tot de behandeling van geesten; met betrekking hiertoe is de menselijke kennis misschien niet zo gebrekkig als gewoonlijk wordt gedacht. De voornaamste reden waarom men meent dat we de aard van geesten niet kennen ligt erin dat we daarvan geen idee hebben. Dat het menselijk verstand niet in staat is om het idee van geest waar te nemen moet echter niet als een tekort worden beschouwd als het duidelijk onmogelijk is dat een dergelijk idee bestaat, hetgeen, als ik me niet vergis, in paragraaf 27 is aangetoond, waaraan ik hier toevoeg dat is aangetoond dat de enige substantie, oftewel ondersteuning, waarin de niet-denkende dingen, of ideeën, kunnen bestaan een geest is; het is echter overduidelijk absurd om te denken dat deze substantie, die ideeën ondersteunt of waarneemt, zelf een idee of daaraan gelijkaardig is.

136. Men kan opmerken dat we het vermogen (zoals sommigen zich dat voorstellen) ontberen dat geschikt is om substanties te kennen, de beschikking waarover ons in staat zou kunnen stellen onze ziel net zo goed te kennen als een driehoek. Hierop antwoord ik: als we een nieuw zintuig verkrijgen, kunnen we daarmee slechts bepaalde *nieuwe* waarnemingen van ideeën van de zintuigen opdoen. Ondertussen zal niemand, denk ik, zeggen dat datgene wat hij onder 'ziel' en 'substantie' verstaat slechts een bepaalde soort idee, of waarneming, is. Hieruit kunnen we afleiden dat het, alles in aanmerking genomen, niet redelijker is om te menen dat onze vermogens ontoereikend zijn – in de zin dat ze ons geen idee van geest, oftewel actieve, denkende substantie, verschaffen – dan ze te verwijten dat ze niet in staat zijn om het mogelijk te maken dat we een 'ronde vierhoek' bevatten.

137. De opvatting dat men met geesten bekend moet geraken zoals men een idee, of waarneming, leert kennen heeft geleid tot vele absurde en afwijkende leerstellingen alsook veel twijfel over de aard van de ziel. Het is zelfs waarschijnlijk dat deze opvatting sommige mensen heeft doen twijfelen of ze een ziel hebben die verschilt van hun lichaam; reflectie over deze kwestie bracht ze er immers niet toe dat ze er een idee van hadden. Dat een inactief idee, het bestaan waarvan bestaat in het waargenomen worden ervan, het beeld is, of de gelijkenis, van een op zichzelf bestaand actief wezen, lijkt al te kunnen worden weerlegd door gewoon na te gaan wat met deze woorden wordt bedoeld. Misschien zegt u hierop: 'Ook al kan een idee niet gelijkaardig zijn aan een geest, voor zover het denken, handelen of op zichzelf bestaan betreft, dit kan in andere opzichten wél het geval zijn en het is niet noodzakelijk dat een idee of beeld in alle opzichten hetzelfde is als datgene waarvoor het model staat.'

138. Hierop antwoord ik: als een idee niet in de genoemde aspecten gelijkaardig is aan datgene waarvoor het model staat, is het onmogelijk dat het dat in een ander aspect wél is. Als u de kracht van het willen, denken en waarnemen van ideeën achterwege laat, blijft er niets over op grond waarvan een idee gelijkaardig kan zijn aan een geest. Met het woord 'geest' bedoelen we namelijk niet meer dan datgene wat denkt, wil en geëerd wordt; dit en niets anders bepaalt de betekenis van die term. Het is dan ook onmogelijk dat die krachten in enige mate in een idee worden weergegeven, waaruit volgt dat het overduidelijk is dat er geen idee van een geest kan bestaan.

139. Men kan hierop tegenwerpen: 'Als er geen idee wordt aangeduid met de termen "ziel", "geest" en "substantie", zijn ze onbelangrijk en hebben ze geen betekenis.' Hierop antwoord ik dat deze woorden een werkelijk ding aanduiden of betekenen dat geen idee is en evenmin daaraan gelijkaardig is, maar datgene wat ideeën waarneemt, ze wil en erover redeneert. Wat ik zelf ben – en wat ik aanduid met de term 'ik' – is hetzelfde als datgene wat wordt bedoeld met 'ziel', of 'geestelijke substantie'. Nu kan worden aangevoerd dat dit slechts neerkomt op gebakkelei om woorden en dat, aangezien met andere benamingen direct wordt verwezen naar de dingen die met algemene instemming 'ideeën' worden genoemd, er geen reden kan worden gegeven waarom datgene waarnaar wordt verwezen met de benaming 'geest', of 'ziel', niet hetzelfde kan worden genoemd.

Daarop zeg ik dan dat voor alle niet-denkende geestelijke voorwerpen geldt dat ze geheel *passief* zijn en hun bestaan uitsluitend ligt in het *waargenomen worden* ervan, terwijl een ziel, of geest, een *actief* wezen is, waarvan het bestaan niet ligt in het waargenomen worden ervan, maar

in het *waarnemen* van ideeën en in het denken. Het is dan ook, om gelijknamigheid en verwarring van twee volkomen van elkaar verschillende en ongelijkaardige wezens te voorkomen, noodzakelijk dat we onderscheid maken tussen 'geest' en 'idee'; zie paragraaf 27.

140. We kunnen in brede zin geacht worden een idee, of liever een begrip, te hebben van 'geest', wat wil zeggen dat we de betekenis van het woord begrijpen; we zouden er anders niets van kunnen bevestigen of ontkennen. Zoals we voorts de ideeën die in de geesten van anderen bestaan begrijpen door middel van onze eigen ideeën, waarvan we veronderstellen dat ze daarop lijken, zo kennen we andere geesten door middel van onze eigen ziel, die het beeld of idee daarvan is in die zin dat ze zich net zo verhoudt tot andere geesten als de blauwe kleur of hitte die ik gewaarword zich verhoudt tot deze ideeën in de gewaarwording die een andere geest heeft.

141. Men moet niet veronderstellen dat zij die van de natuurlijke onsterfelijkheid van de ziel uitgaan menen dat deze geenszins vernietigd kan worden, zelfs niet door de onbepaalde macht van de Schepper die deze in het leven heeft geroepen, maar slechts dat de gewone natuur- of bewegingswetten deze niet kunnen doen uiteenvallen of ontbinden. Zij die menen dat de ziel van de mens slechts een fijne levensvlam is, of een geheel van levensgeesten, denken dat deze, zoals het lichaam, sterfelijk en vergankelijk is; niets verdwijnt immers sneller dan zoiets als een vlam en het is natuurlijkerwijs onmogelijk dat dit de ondergang van het vervoermiddel waarin het is opgesloten zou doorstaan. Deze opvatting is door de meest verderfelijke mensen gretig omarmd en gekoesterd als de beste remedie tegen al wat deugd en religie bieden.

Het is echter overduidelijk aangetoond dat lichamen, van welke constitutie of structuur dan ook, slechts passieve ideeën in de geest zijn, die daarvan net zo sterk verschilt als licht van duisternis. We hebben aangetoond dat de ziel ondeelbaar, onlichamelijk en niet-uitgebreid is, waaruit volgt dat ze onvergankelijk is. Niets kan duidelijker zijn dan dat de bewegingen, veranderingen, aftakelingen en ontbindingen die we voortdurend bij de natuurlijke lichamen zien plaatsvinden (en waarnaar we verwijzen met de 'loop der natuur') op geen enkele wijze invloed kunnen hebben op een actieve, eenvoudige en niet-samengestelde substantie; een dergelijk wezen kan door de kracht der natuur dan ook niet worden ontbonden, hetgeen betekent dat de ziel van de mens natuurlijkerwijs onsterfelijk is.

142. Op grond van het voorafgaande is het, neem ik aan, helder dat we onze zielen niet, zoals verstandeloze, inactieve voorwerpen, door middel van ideeën leren kennen. Geesten en ideeën verschillen zo sterk van el-

kaar dat wanneer we bijvoorbeeld zeggen 'ze bestaan' en 'men kent ze', niet moet worden verondersteld dat deze woorden iets betekenen wat geesten en ideeën gemeen hebben. Ze lijken in geen enkel opzicht op elkaar en hebben niets gemeen; het lijkt net zo absurd om te verwachten dat we in staat geraken om een geest te kennen door onze vermogens te vermenigvuldigen of uit te breiden als te hopen dat we een geluid zien. Ik benadruk dit omdat ik denk dat het belangrijk is bij het ophelderen van verscheidene belangrijke kwesties en het voorkomen van enkele zeer gevaarlijke dwalingen met betrekking tot de aard van de ziel. Men kan, meen ik, niet stellen dat we een *idee* hebben van een actief wezen of van een activiteit; wel kan men stellen dat we daarvan een *begrip* hebben. Ik beschik over enige kennis, of een begrip, van mijn geest en van de wijze waarop deze met ideeën omgaat, voor zover ik weet of begrijp wat met deze woorden wordt bedoeld.

Van datgene wat ik ken heb ik een bepaald begrip. Ik zeg niet dat de termen 'idee' en 'begrip' niet door elkaar kunnen worden gebruikt, als mensen dit willen, maar het is bevorderlijk voor de helderheid en juistheid om verschillende namen te gebruiken teneinde zeer verschillende dingen te onderscheiden. Tevens moet worden opgemerkt dat we, aangezien alle verhoudingen met een activiteit van de geest gepaard gaan, niet kunnen stellen dat we een idee hebben van de verhoudingen, of betrekkingen, tussen dingen; daarvan hebben we veeleer een begrip. Tegenwoordig wordt met het woord 'idee' ook naar geesten, verhoudingen en handelingen verwezen; de kwestie draait immers slechts om woorden.

143. Het is niet ongerechtvaardigd om aan het voorafgaande toe te voegen dat de leer van abstracte ideeën een aanzienlijk aandeel heeft gehad in het verwarren en verduisteren van die wetenschappen welke zich in het bijzonder richten op geestelijke dingen. Mensen hebben gedacht dat ze zich abstracte ideeën konden vormen van de krachten en activiteiten van de geest en dat ze deze afgezonderd konden beschouwen van zowel de geest zelf als de voorwerpen en gevolgen waarop deze zich richt. Veel duistere en meerduidige termen die verondersteld worden abstracte begrippen aan te duiden zijn de metafysica en moraalwetenschap binnengebracht, waaruit onder de geleerden oneindig veel verwarringen en redetwisten ontsproten zijn.

144. Niets lijkt mensen echter meer te hebben aangezet tot disputen en het begaan van fouten op het gebied van de aard en activiteiten van de geest dan de gewoonte om over die zaken te spreken in termen die van zintuiglijke ideeën afkomstig zijn. De wil wordt bijvoorbeeld de 'beweging van de ziel' genoemd, hetgeen het geloof teweegbrengt dat de geest

van de mens lijkt op een bal die in beweging is en dat de geest net zozeer wordt voortgedreven en bepaald door de voorwerpen van zintuiglijke waarneming als een tennisbal door de slag van een racket. Hieruit komt een eindeloze reeks problemen en dwalingen voort met voor de moraal gevaarlijke gevolgen. Ik twijfel er niet aan dat deze moeilijkheden kunnen worden opgehelderd – en de waarheid zich helder, eenduidig en samenhangend kan aandienen – als filosofen er maar toe gebracht kunnen worden om bij zichzelf te rade te gaan en de betekenis die ze hanteren zorgvuldig te beschouwen.

106

145. Uit het voorafgaande wordt duidelijk dat we het bestaan van andere geesten dan wijzelf niet kunnen kennen anders dan door hun activiteiten, of de ideeën die ze bij ons opwekken. Ik word verscheidene bewegingen, veranderingen en combinaties van ideeën gewaar die me laten weten dat er bepaalde individuele actieve wezens zoals ikzelf zijn die ze geleiden en deelhebben aan hun voortbrenging. De kennis die ik van andere geesten heb is dan ook niet direct, zoals de kennis van mijn ideeën, maar ontstaat door bemiddeling van de ideeën die ik als gevolgen, of tekens, van andere geesten of actieve wezens dan ikzelf opvat en waaraan ik ze toeschrijf.

146. Ook al worden we er door iets van overtuigd dat handelende menselijke wezens betrokken zijn bij het opwekken ervan, het is voor eenieder toch overduidelijk dat de zaken die 'de werken der natuur' worden genoemd, dat wil zeggen, verreweg de meeste ideeën, of waarnemingen, die we gewaarworden, niet worden voortgebracht door, of afhankelijk zijn van, de menselijke wil. Hieruit volgt dat er een andere geest is die ze veroorzaakt, want het is ongerijmd om te stellen dat ze op zichzelf bestaan; zie paragraaf 29.

Als we echter aandachtig acht slaan op de voortdurende regelmaat, orde en reeks van natuurlijke dingen, de verrassende grootte, schoonheid en volmaaktheid van de grote delen van de schepping en het schitterende vernuft dat uit de kleine delen blijkt, alsook de precieze overeenstemming en overeenkomst van het geheel, maar bovenal de onvolprezen wetten van pijn en genot en de natuurdriften, oftewel natuurlijke neigingen, verlangens en dierlijke aandriften beschouwen, ja, als we al deze zaken beschouwen en ondertussen de betekenis en het belang van de kenmerken 'enkel', 'eeuwig', 'oneindig wijs', 'goed' en 'volmaakt' nauwgezet overdenken, zien we helder in dat ze de zojuist genoemde geest toebehooren, 'Die alles in allen werkt'⁴² en voor wie geldt: alle dingen hebben hun bestaan in Hem.⁴³

42 1 Korintiërs 12:6.

43 Kolossenzen 1:17.

147. Het is dan ook overduidelijk dat we God even zeker en direct kennen als welke andere van onszelf verschillende geest dan ook. We mogen zelfs stellen dat we Gods bestaan veel duidelijker gewaarworden dan dat van mensen, omdat oneindig veel meer en gewichtigs voortvloeit uit de natuur dan uit datgene wat aan het handelen van menselijke actieve wezens kan worden toegeschreven. Er bestaat geen enkel kenmerk dat een mens of een door hem of haar voortgebracht gevolg aanduidt dat niet tevens een nog duidelijker bewijs levert voor het bestaan van die geest welke de Schepper der natuur is. Het is namelijk overduidelijk dat de wil van iemand die anderen beroert op niets anders is gericht dan het in beweging brengen van zijn ledematen; dat een dergelijke beweging samengaat met een idee in de geest van iemand anders, of het opwekt, wordt geheel bepaald door de wil van de Schepper. Alleen Hij die 'alle dingen draagt door het woord van Zijn kracht'⁴⁴ houdt de interactie tussen geesten in stand waardoor ze in staat zijn om elkaars bestaan te leren kennen. Ondertussen is dit zuivere en heldere licht dat eenieder verlicht zelf onzichtbaar.

148. De onnadenkende menigte lijkt er collectief van uit te gaan dat God niet gezien kan worden. Ze zeggen: 'Als we God konden zien zoals we een mens zien, zouden we geloven dat hij bestaat en zodoende aan zijn geboden gehoorzamen.' We hoeven onze ogen echter slechts te openen om de oppermachtige Heer over alle dingen beter en helderder te zien dan welke van onze medeschepselen dan ook. Ik stel me niet voor (zoals sommigen) dat we God direct en onmiddellijk zien, of dat we lichamelijke dingen niet op zichzelf zien maar via datgene wat ze in de essentie van God vertegenwoordigt; deze leer is, zo moet ik zeggen, voor mij onbegrijpelijk. Wat ik wél bedoel, zal ik uitleggen. Een menselijke geest, of persoon, wordt niet zintuiglijk waargenomen, omdat deze geen idee is, zodat we, als we de kleur, omvang, vorm en bewegingen van een mens zien, slechts bepaalde waarnemingen, of ideeën, gewaarworden die in onze geesten worden opgewekt; deze worden ons in allerlei verschillende verzamelingen getoond en dienen ertoe om ons op het bestaan te wijzen van eindige en geschapen geesten zoals wijzelf.

Het is dan ook duidelijk dat we, als met 'mens' datgene wordt bedoeld wat leeft, beweegt, waarneemt en denkt zoals wijzelf, niet een mens zien, maar slechts een bepaalde verzameling ideeën die ons ertoe brengt te menen dat er een specifieke grondslag voor het denken en bewegen bestaat zoals wijzelf, die deze verzameling geleidt en erdoor wordt vertegenwoordigd. Op dezelfde wijze zien we God. Het verschil bestaat hierin: een bepaalde eindige en beperkte verzameling ideeën duidt een bepaalde mense-

44 Hebreeën 1:3.

lijke geest aan, terwijl we, waarheen we onze blik ook richten, altijd en alom duidelijke tekens van de godheid ontwaren, want al wat we zien, horen, voelen of op welke wijze dan ook zintuiglijk waarnemen is een teken of voortbrengsel van Gods macht, net zoals dit het geval is bij onze waarnemingen van de bewegingen die door mensen worden voortgebracht.

149. Voor eenieder die tot enig denken in staat is kan dan ook niets duidelijker zijn dan het bestaan van God, oftewel een geest die we innig kennen en bij ons de verscheidenheid aan ideeën, oftewel waarnemingen, voortbrengt die ons voortdurend beroeren, waarvan we absoluut en geheel afhankelijk zijn en voor wie, kortom, geldt: 'in Hem leven wij, bewegen wij en bestaan wij'.⁴⁵ Dat deze grote waarheid, die de geest zo gemakkelijk en vanzelfsprekend kan ontwaren, door het verstand van zo weinigen wordt opgemerkt, is een betreuenswaardig geval van dwaasheid en onachtzaamheid van mensen die, al worden ze omringd met zulke heldere blijken van de Godheid, daardoor toch zo weinig worden beroerd dat ze als het ware lijken te worden verblind door een overdaad aan licht.

150. U kunt nu zeggen: 'Heeft de natuur dan geen deel aan de voortbrenging van natuurlijke dingen en moet het bestaan van elk ding enkel worden toegeschreven aan de directe werkzaamheid Gods?' Hierop antwoord ik: als met 'natuur' alleen de zichtbare reeks gevolgen wordt bedoeld, of de waarnemingen die volgens bepaalde vaststaande en algemene wetten in onze geest worden ingeprent, dan is duidelijk dat de natuur, in deze zin opgevat, in het geheel niets kan voortbrengen. Als onder 'natuur' daarentegen een wezen wordt verstaan dat verschilt van God, de natuurwetten en de dingen die zintuiglijk worden waargenomen, dan moet ik zeggen dat dit woord voor mij zinledig is; het ontbeert welke begrijpelijke betekenis ook. De natuur is volgens deze opvatting een nutteloze illusie die is bedacht door de heidenen die geen juiste begrippen hanteerden omtrent de alomtegenwoordigheid en oneindige volmaaktheid Gods.

Wat moeilijker te verklaren valt is het gegeven dat deze opvatting is aanvaard door christenen die het geloof belijden in de Schrift, die de gevolgen die heidense filosofen geneigd zijn aan de natuur toe te dichten steeds toeschrijft aan het direct ingrijpen door God. De Schrift zegt hierover het volgende. 'Als Hij Zijn stem verheft, ruist water uit de hemel neer. Wolken wekt Hij aan de einder, bliksems smeedt Hij, de regen valt en Hij laat de wind los uit Zijn schatkamers';⁴⁶ 'Hij Die de diepe duisternis in morgenlicht verandert en de dag tot nacht verduistert';⁴⁷ 'U zorgt

45 Handelingen 17:28.

46 Jeremia 10:13.

47 Amos 5:8.

voor het land en bevloeit het; U maakt het vruchtbaar. Vol water staat de rivier van God. U bewerkt het land voor de koren; zo bewerkt U het. U doordrenkt de voren en effent de kluiten, doorweekt ze met regen en zegent het jonge groen. U kroont het jaar met Uw goede gaven; waar Uw voeten gaan druipt het van overvloed. De velden in de steppe druipen, de heuvels omgorden zich met gejubel, de weiden kleden zich met kudde en de dalen tooien zich met graan.⁴⁸

Hoewel de Schrift steeds deze taal bezigt keren we ons om een mij onbekende reden af tegen het geloof dat God zich zo innig met onze zaken bezighoudt. We mogen graag denken dat hij zich op grote afstand van ons bevindt, en in zijn plaats een blinde, verstandeloze plaatsvervanger aanwijzen, maar hij is (als we Paulus mogen geloven) 'van niemand van ons ver weg'.⁴⁹

151. Men zal ongetwijfeld het volgende tegenwerpen: 'Aan het langzame en geleidelijke ontstaansproces van de natuurlijke dingen zoals men dit gewaarwordt lijkt niet de directe invloed van een almachtig actief wezen als oorzaak ten grondslag te liggen. Bovendien zijn er vele argumenten tegen de stelling dat het natuurgeheel direct wordt voortgestuwd en beheerd door een geest van onbepaalde wijsheid en goedheid: het bestaan van misvormingen, miskramen, niet tot bloei gekomen vruchten, regen die in woestenijen valt en de ellende die eigen is aan het menselijk bestaan.'

Het antwoord hierop wordt goddeels duidelijk uit paragraaf 62: het is helder dat het zojuist genoemde natuurlijke ontstaansproces absoluut noodzakelijk is om de werking van de eenvoudigste en meest algemene natuurwetten, op gelijkmatige en samenhangende wijze, mogelijk te maken; dit geeft blijk van Gods wijsheid en goedheid. Het geweldige natuurmechaniek is zo vernuftig samengesteld dat, hoewel de bewegingen en diverse verschijnselen onze zintuigen beroeren, de hand die het geheel voortstuwt zelf niet kan worden waargenomen door mensen van vlees en bloed; 'Waarlijk' (zo zegt de profeet), 'U bent een God Die Zich verborgen houdt'.⁵⁰ God verbergt zich voor de blik van de zinnelijke en luie mensen, die zich niet de minste moeite getroosten om tot enige gedachte te komen, maar voor een onbevooroordeelde en aandachtige geest kan niets duidelijker waarneembaar zijn dan de innige aanwezigheid van een alwijze Geest, die al het bestaande ontwerpt, ordent en onderhoudt. Uit datgene wat we elders hebben vastgesteld wordt duidelijk dat het zo noodzakelijk is voor het beheer van ons dagelijks leven en voor het leren kennen van

48 Psalmen 65:10-14.

49 Handelingen 17:27.

50 Jesaja 45:15.

het geheim der natuur dat we volgens algemene en vastgestelde wetten handelen, dat zonder een dergelijke handelwijze alles wat het denken vermag en de menselijke intelligentie en bedoelingen nergens toe zouden kunnen dienen; het zou zelfs onmogelijk zijn dat zulke vermogens of krachten in de geest bestaan (zie paragraaf 31). Het belang van deze enkele overweging overtreft alle afzonderlijke nadelen die hieruit kunnen voortvloeien.

152. We moeten ook bedenken dat de vele smetten en tekortkomingen van de natuur niet zonder nut zijn, in de zin dat ze een aangenaam soort verscheidenheid bewerkstelligen en de schoonheid van de rest van de schepping vergroten, net zoals schaduwen op een schilderij ertoe dienen om de helderder en meer verlichte delen goed uit te laten komen. Zo zouden we er ook goed aan doen na te gaan of ons oordeel dat de verspilling van zaden en kiemen en de onopzettelijke vernietiging van planten en dieren voordat ze tot volle wasdom komen een teken is van onbedachtzaamheid van de Schepper van de natuur kan voortkomen uit een vooringenomenheid die is ontstaan op grond van een vertrouwdheid met machteloze en spaarzame stervelingen. Bij de mens kan terughoudendheid met betrekking tot de dingen die hij niet zonder veel moeite en ijver kan verwerven als wijsheid worden bestempeld. We moeten echter niet denken dat het de grote Schepper meer moeite of ijver kost om het onverklaarbaar verfijnde mechanisme van een dier of plant voort te brengen dan een kiezelsteen te scheppen, want niets is duidelijker dan het gegeven dat een almachtige geest welk ding dan ook kan voortbrengen door niets meer dan zijn instemming of wilshandeling. Hieruit wordt duidelijk dat de prachtige overvloed waarvan natuurlijke dingen blijken te geven niet moet worden opgevat als zwakheid of verkwisting van de kant van het actieve wezen dat ze voortbrengt, maar veeleer moet worden beschouwd als argument voor de omvang van zijn macht.

153. Wat betreft de aanwezigheid van pijn of ongemak in de wereld, in overeenstemming met de algemene natuurwetten, alsook de handelingen van eindige, onvolmaakte geesten: in de toestand waarin we ons momenteel bevinden is het bestaan hiervan absoluut noodzakelijk voor ons welzijn. We denken bijvoorbeeld aan het idee van een bepaalde pijn en bestempelen deze als een 'kwaad', maar een verruiming van onze blik – zodat we de diverse doeleinden, verbanden en afhankelijkheden van de dingen overzien en inzien in welke situaties en in welke mate we pijn en genot ervaren, en we tevens de aard van de menselijke vrijheid en de redenen waarom we ter wereld zijn gekomen bevatten – zal ons ertoe brengen te erkennen dat de individuele dingen die op zichzelf beschouwd kwaad

lijken te zijn een goed zijn, als ze in verband worden gebracht met het geheel van de bestaande dingen.

154. Op grond van datgene wat is aangevoerd zal voor iedere denkende persoon duidelijk zijn dat de aanwezigheid van aanhangers van atheïsme en manicheïsme als enige oorzaak een gebrek aan aandacht of verbeelding heeft.⁵¹ Het zij zo dat geborneerde en onnadenkende zielen de werken van de Voorzienigheid kleineren, terwijl ze de schoonheid en orde ervan niet kunnen bevatten of daartoe niet de moeite willen nemen. Daarentegen zal de bewondering van degenen wier denken op de juiste wijze en in voldoende mate wordt aangewend en die tevens gewoon zijn te reflecteren nooit toereikend zijn om de goddelijke tekens van wijsheid en goedheid die de inrichting van de natuur tentoonspreidt recht te doen. Welke waarheid verlicht de geest echter zo sterk dat we er zelfs niet door een afkeer van het denken, waarbij we onze ogen gewillig sluiten, aan kunnen ontkomen haar in te zien? Kan het ons dan ook verbazen dat de meeste mensen, die steeds gericht zijn op bepaalde taken of genot en hun geestesoog gewoonlijk niet vestigen of openen, niet dusdanig overtuigd worden door het bewijs van het bestaan van God als men van redelijke wezens kan verwachten?

155. We moeten ons er eerder over verbazen dat er mensen zijn die zo stom zijn om een dergelijke overduidelijke en gewichtige waarheid niet *op te merken* dan over het gegeven dat ze er niet van *overtuigd* worden als ze deze al niet opgemerkt hebben. Toch moet men vrezen dat veel in christelijke landen levende, breed ontwikkelde mensen die over vrije tijd beschikken door enkel laksheid en een vreselijke achteloosheid zijn vervallen in een bepaalde soort atheïsme. Het is immers simpelweg onmogelijk dat een ziel die doordrongen is van en verlicht wordt door een indringende gewaarwording van de alomtegenwoordigheid, heiligheid en gerechtigheid van de almachtige Geest volhardt in een onverbidelijke schending van zijn wetten. We moeten deze belangrijke kwesties dan ook vrijuit overdenken, zodat we hiervan zonder bezwaren overtuigd kunnen geraken: 'De ogen van de Heer zijn overal; zowel de goeden als de kwaden

51 Het manicheïsme, dat zijn naam dankt aan Mani, erkent de Heer der duisternis, die het kwaad vertegenwoordigt, als een zelfstandige kracht naast de Heer van het licht, die het goede vertegenwoordigt. Van deze positie hebben christelijke denkers vanzelfsprekend afstand genomen, zoals Aurelius Augustinus, die het kwaad slechts negatief – namelijk als *afwezigheid* van het goede – typeert; zijn opvatting heeft grote invloed uitgeoefend op de middeleeuwse filosofie en theologie, zoals duidelijk wordt in het werk van onder anderen Anselmus van Canterbury en Thomas van Aquino.

houdt Hij in het oog';⁵² 'Als God mij terzijde staat en mij op deze reis beschermt, als Hij mij brood te eten geeft en kleren aan mijn lichaam en als ik veilig terugkom bij mijn verwanten, dan zal de Heer mijn God zijn';⁵³ hij is bij ons aanwezig en kent onze intiemste gedachten en we zijn absoluut en direct van hem afhankelijk. Hebben we een helder inzicht in deze grote waarheden, dan moet ons gemoed wel worden vervuld met een ontzagvolle bedachtzaamheid en heilige vrees, die de beste aansporing vormt tot de deugd en de beste bescherming biedt tegen ondeugd.

112

156. Datgene waarop ons onderzoek zich immers in de eerste plaats moet richten is de beschouwing van God en onze plicht, het bevorderen waarvan de voornaamste bedoeling en opzet van mijn arbeid is geweest, zodat ik deze als algeheel zinloos en vergeefs zal opvatten als ik mijn lezers door middel van datgene wat ik heb gesteld niet kan bezielen met een vroom gemoed van de aanwezigheid Gods. Daarbij heb ik, door de onwaarheid, of ledigheid, aan te tonen van de onvruchtbare bespiegelingen die de voornaamste arbeid van geleerde mensen vormen, geprobeerd de lezers beter toe te rusten om de heilzame waarheden van de Evangelie te eerbiedigen en te omarmen, waarvan het kennen en praktiseren de hoogste volmaaktheid van de menselijke aard uitmaakt.

⁵² Spreuken 15:3.

⁵³ Genesis 28:20-21.